ئۇيغۇر مائارىپى تارىخى

ئابدۇللا تالىپ.

ئېلكىتاب ياسىغۇچى : <<ئۇيغۇر ئېلكىتاب گۇرۇپپىسى>>دىن ئۇيغۇر ئوغلى
ئېلكىتاب تارقاتقۇچى : ئۇيغۇر ئېلكىتاب تورى
www.uyebook.com ياكى www.uyebook.cn
ماتېرىيال مەنبەسى : ئورخۇن ئۇيغۇر تارىخى تور بېتى
http://www.orkhun.com

ئۇيغۇر مائارىپى تارىخى

ئابدۇللا تالىپ.

ئۇيغۇر مائارىپىغا كىرىش سۆز

ئىلىم - پەن تارىخچىلىرى 20 - ئەسىرنى "ئىلىم پەن پارتلىغان دەۋر" دەپ ھۆكۈم قىلىشماقتا. مائارىپنىڭ گۈللىنىشى ئارقىسىدا، ھازىر دۇنيادا يىلىغا 650 مىڭ خىل كىتاب يېزىلىپ، مىنۇتىغا بىر خىل كىتاب نەشر قىلىنماقتا، كۈنىگە 900 خىل كەشپىيات بارلىققا كەلمەكتە، ھەر كۈنى 1500خىل ئىلمىي دېسسېرتاتسىيە ئېلان قىلىنىۋاتقان ئىلمىي دېسسېرتاتسىيە 5 مىليوندىن، ئىختىرا كەشپىياتلار 350مىڭدىن ئاشماقتا.

پەن ـ تېخنىكا ساھەسىدە مەيدانغا كەلگەن ئالەمشۇمۇل ئۈچ چوڭ ئىنقىلاب (پارقۇۋۋىتى، ئېلېكتىر قۇۋۋىتى، ھېسابلاش ماشىنىسى) نىڭ ھەممىسى مائارىپتەرەققىياتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.شۇڭا ئالىملار: "ھازىرقى زاماندىكى دۆلەتلەر ئارىسىدىكى رىقابەتنىڭ ئاچقۇچى ـ مائارىپ" دەپ مۇئەييەنلەشتۈرمەكتە.

ئىقتىسادشۇناسلارنىڭ پەرىزىچە، باشلانغۇچ مەكتەپ سەۋىيىلىك ئىشچىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمدارلىقى 43%؛ ئوتتۇرا مەكتەپ سەۋىيىلىك ئىشچىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمدارلىقى 108%؛ ئالىي مەكتەپ سەۋىيىلىك ئىشچىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمدارلىقى 300% بولىدىكەن. بۇ پاكىتتىن مائارىپنىڭجەمئىيەت تەرەققىياتىدا نەقەدەر مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغانلىقى ئۆز ـ ئۆزىدىن ئايدىڭلىشىدۇ.

ئېلىمىزدە ئوتتۇرا ئەسىرلەردىن تارتىپ زامانىۋىلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت ئۇلۇغۋار كۆرەش نىشانىسى ئوتتۇرىغا قويۇلغاندىن كېيىن، مەدەنىي ـ مائارىپ ئىشلىرىمىز كۈندىن ـكۈنگە گۈللىنىشكە قاراپ ئىلگىرىلىمەكتە، جۈملىدىن ئاز سانلىق مىللەتلەرمائارىپىمۇ ئىنتايىن تېز راۋاجلانماقتا. بۇ تەرەققىياتنى بىز مائارىپتارىخشۇناسلىق ۋە سېلىشتۇرما مائارىپشۇناسلىق پرىنسىپلىرى ئاساسىداتەتقىق قىلىپ كۆرسەك تېخىمۇ ئوچۇق كورۇۋالالايمىز.

ئۇيغۇر مائارىپ تارىخىغا ئائىت ھازىرغىچە ھېچقانداق سىستېمىلىق ماتېرىيالغائىگە بولمىغىنىمىز ئۈچۈن، دەسلەپكى ئىزدىنىش مۇۋسى ئورنىدا مۇشۇ قىسقىچەتارىخ يېزىلدى. بۇ ئۇيغۇر مائارىپ تارىخشۇناسلىقى ۋە مائارىپسېلىشتۇرماشۇناسلىقى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان مائارىپچىلىرىمىز ۋەتەتقىقاتچىلىرىمىزنىڭ ئىلمىي ئىزدىنىشىگە ئاز ـ تولا ئىلھام بەرگۈسى، دەپ ئىشىنىمىز.

1 ـ باب مۇئەللىم ۋە مەكتەپنىڭ پەيدا بولۇشى :

"ئىنسانىيەت ئەۋلادىنى تەربىيىلەش ـ ئومۇمىي ۋە مەڭگۈلۈك كاتېگورىيە" (ۋ.ئى. لېنىن) بولغىنى ئۈچۈن، تەلىم ـ تەربىيە تارىخى ئىپتىدائىيجەمئىيەتتىنلا باشلانغان . بۇ "ئىپتىدائىي مائارىپ" باسقۇچىدا ئاتا ـئانىلار ئۆز پەرزەنتلىرىگە، تەجرىبىلىك ئۇستىلار شاگىرتلىرىغا،پىشقەدەملەر كىچىكلەرگە مۇئەللىم ئىدى. ئۆگىتىلىدىغان دەرس تۈرلىرى بولساقۇرال ـ سايمانلارنى ياساش ئۇسۇلى، ئوتياش يىغىش، ئوي قۇشلىرىنى ئۆگىتىشئۇسۇلى، يىرتقۇچلاردىن قوغدىنىش ماھارەتلىرى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت ئىدى.ئۇ ئەمگەك ئەمەلىيىتىدە يۈرگۈزۈلەتتى، كەڭ ئورمانلىق ۋە داللار دەرسخانائىدى.

كېيىنرەك، ئىشلەپچىقىرىش پەيدىنپەي تەرەققىي قىلىپ، مەھسۇلات ئېشىنىدىغانبولدى. ئەمگەك تەقسىماتى بارلىققا كەلدى، كەسىپ تۈرلىرى ئايرىلىپ چىقتى.بۇنىڭ ئارقىسىدا قۇلدارلىق تۈزۈم، دۆلەت ۋە ئۇرۇش پەيدا بولدى.

مۇشۇ ئوبيېكتىپ مەۋجۇدىيەت يېزىقنىڭ ئىجاد قىلىنىشىغا تۈرتكە بولدى.

يېزىق (خەت) نىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئانىسى 5000 يىللار بۇرۇن قەدىمقى مىسىردا كەشپ قىلىنغان ئىرۇگلىپ (شەكىل) خەتتۇر، شۇ چاغدا مىسىردا يەنە سامانقەغەز، كالىندار (شەمسىيە، قەمەرىيە) مۇ ئىجاد قىلىندى. شۇنىڭدىن كېيىنئىنسانلارنىڭ يازما تارىخى باشلاندى.

مۇئەللىم ۋە مەكتەپ ئەنە شۇ يېزىق كەشپىياتى ئاساسىدا پەيدا بولدى. "مەكتەپ" دېگەن ئاتالغۇنىڭ مەنىسىمۇشۇنىڭدىن دېرەك بېرىدۇ.

دۇنيادا تۇنجى مەكتەپ قەدىمقى مىسىرنىڭ تىببىس (تھەبەس) دېگەن يېرىدەقۇرۇلغان. بۇ مەكتەپنىڭ نامى رامىسسۇم (رامىسسۇم) - "ئوقۇتۇش ئورگىنى" دەپئاتىلاتتى.

مىلادىدىن بۇرۇنقى 2870 - يىلى مىسىر پىرئونى ئەسسىنىڭ ۋەزىرى پىتاھ ھۆتپەتەرىپىدىن يېزىلغان "سەبۆيەت" ۋە "ئەخلاقنامە" ناملىق كىتاب رەسمىيئىجتىمائىي تەربىيە دەرسلىكى بولۇپ بېكىتىلگەن. دەل شۇ مەزگىللەردەبابىلۇندا پادىشاھ ئاشئۇربانىپالنىڭ ئوردا كۇتۇپخانىسى قۇرۇلۇپ، ئۇنىڭدا 25مىڭ جىلد كىتاب ساقلانغان.

لېكىن كىتاب ۋە دەرسلىكلەرنىڭ كوپلەپ يېزىلىشى ھەرپلىك خەت ئىجادقىلىنغاندىن كېيىنلا مۇمكىن بولدى. قەدىمقى فىنىكىلىقلار مىلادىدىن 3000يىللار ئىلگىرى جاھان مائارىپىنىڭ تۇنجى ئانا تىلى دەرسلىكى "ئېلىپبە" (1)كىتابىنى تۈزۈپ چىقتى ،

قەدىمقى مىسىر ۋە بابىلۇن مائارىپىنىڭ تۈرتكىسىدە، قەدىمقى يۇناندا تۇنجىپېداگوگىكا ئورگىنى ئەپىب (ئەپىب) قۇرۇلۇپ، مۇئەللىملەرنىڭ تەلىم -تەربىيە ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك قىلىندىغان بولدى.

بىراق، بۇ چاغدىكى مۇئەللىمەر قۇلدارلارنىڭ ئائىلە ئوقۇتقۇچىلىرى بولۇپ،"ياللانما ئەپەندى" دەپ ئاتىلاتتى. ئوقۇتقۇچىلارنى كەمستىدىغان بۇئاتالغۇ كېيىنرەك مەنئىي قىلىنىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا مۇئەللىملەرنى "پېداگوك"دەپ ئاتايدىغان بولدى. پەب بالا، گوكىس يېتەكچى - "پەرزەنتلەرنى يېتەكلەش"دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ.

شۇنىڭ بىلەن بىللە، پەرزەنتلەرنى قانداق يېتەكلەش ئۇسۇلى توغرىسدادىداكتىكا ئىلمي مەيدانغا كەلدى. گىرك تىلىدا بۇ سۆز دىداكتىكوس (مەنئوقۇتىمەن) دېگەن مەننى بىلدۈرىدۇ.

شۇنداق قىلىپ، قۇلدارلىق تۈزۈمدە ئىجتىمائىي مائارىپ ئوقۇتقۇچىلىرىپېداگوگ، ئائىلە ئوقۇتقۇچىئىلىرى بولسا "مۇئەللىم" دەپ ئىنىق ئايرىلدى.

ئۇزۇن ئوتمەي، قەدىمقى يۇناندا مۇئەللىمەر ئىچىدىن چوڭ پەيلاسوپلارېتىشىپ چىقىپ، مۇئەللىملەرنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى زور دەرىجىدە يۇقىرىكوتۇرۇلدى. ئۇلارنى كىشلەر سوپىست ("ئىلىم گۇرۇھى") دەپ ئاتاپ، بەكھورمەت بىلەن تىلغا ئىلىشىدىغان بولدى.

ئىلىم گۇرۇھىدىكىلەر چوڭ ئالىملار ۋە مەشھۇر ناتىق (ئاراتۇر) لاردىنبولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىجابىي

تۈرتكىسىدە، مىلادىيدىن بۇرۇن قەدىقى يۇنانداىارقا ئارقىدىن ئاكادەمىيە (2) ۋە ئىنىستىتۇتلار (3) قۇرۇلدى. مائارىپتارىخىدا بۇ دەۋر "كلاسسىك مائارىپ دەۋرى" دەپ ئاتىلىدۇ.

كلاسسىك مائارىپنىڭ ئوقۇتۇش پروگراممىسىغا يەتتە خىل دەرس: گېرك ـ لاتىنتىلى، ناتىقلىق نەزەرىيىسى،دىئالىكتىكا، ماتىماتىكا،گېئومېترىيە،ئاسترونومىيە ۋە مۇزىكا كىرگۈزۈلگەن. بۇ "يەتتە سەنئەت" دەپ ئاتالغان.

يۇقىرىدىكى يەتتە سەنئەت پروگراممىسى قاتارىغا كېينرەك يەنە تەنتەربىيەماھارەت دەرسمۇ قوشۇلدى. مىلادىيدىن بۇرۇنقى 776 ـ يىلى قەدىمقى يۇناننىڭئولۇمپىيە دىگەن يېرىدە تەسىس قىلىنغان ئولىمپىك (4) تەنتەربىيە ھەرىكىتىكىشلەرنىڭ ئەتراپلىق تەرەققىي قىلىشىغا زور تۈرتكە بولدى.

كلاسسىك مائارىپنىڭ ئۇلۇغ نامايەندىلىرىدىن بولغان مەشھۇر ئالىملار،پەيلاسوپلار ۋە پىداگوگلارنىڭ ئەڭ بۈيۈك ۋەكىللىرى سوقرات (5)، پرۇتاگراس(6)، دەموكرىت (7) قاتارلىقلار تەلىم ـ تەربىيىدە ئەتراپلىق تەرەققىيقىلدۇرۇش مەزمۇن قىلىنغان بىر يۈرۈش سىستېمىلىق پىداگوگىكا نەزەرىيسىنىئوتتۇرىغا قويدى. بولۇپمۇ ياۋروپا كلاسسىك مائارىپنىڭ ئەڭ داڭلىق ۋەكىلى،دۇنيادا بىرىنچى ئۇستاز دەپ شۆھرەت قازانغان ئارىستوتىل (مىلادىيدىنبۇرۇنقى 384 ـ 322 ـ يىللار) مىلادىيدىن بۇرۇنقى 335 ـ يىلى ئافىنادا"روكيان"ناملىق مەشھۇر ئىنىستىتۇتنى تەسىس قىلغان ۋە چوڭ ئىمپىراتورئىسكەندە زۇلقەرنەيىننى ئوقۇتقان، ئىسكەندەر بۇ مەكتەپكە 800 تاران (8)ئالتۇن ھەدىيە قىلغان.

ف. ئېگىلس ئارىستوتىلنى قەدىمقى دۇنيادا "ھەممىلا پەندىن خەۋەردار چوڭئالىم ئىدى" دىگەن. دەرۋەقە ئۇ، ئىلىم ـ پەننىڭ ھەممىلا ساھەلىرىدەئاجايىپ زور مۇۋەپپەقىيەت قازانغان ۋە ئىنتايىن نۇرغۇن ئەسەر يازغان.ئارىستوتىل سىياسىي تۈزۈم ئۈستىدە 158 خىل تەتقىقات ئېلىپ بارغان.

ئارىستوتىل ئىلىم ـ پەننى تۇنجى قېتىم ئۈچ چوڭ كاتەگورىيە (نەزەرىيۋىبىلىم كاتەگورىيىسى، ئەمەلىي ئىشلىنىدىغان پەنلەر كاتەگورىيىسى، ئىجادىيەتپىنى كاتەگورىيىسى) گە ئايرىپ چىققان. ئۇ ماتىماتىكا، لوگىكا، دىئالىكتىكاۋە باشقا تەبىئىي پەنلەرنى نەزەرىيۋى بىلىم كاتەگورىيىسگە؛ئەخلاقشۇناسلىق، سىياسەت، ئىقتىساد ۋە ئىستراتگىيەشۇناسلىق ئىلىملىرىنئەمەلىي ئىشلىنىدىغان پەنلەر كاتەگورىيىسگە؛ شېئىر، مۇزىكا ۋە باشقاھەممە سەنئەتنى ئىجادىيەت پەنلىرى كاتەگورىيىسگە ئايرىغان.

ئارىستوتىل ـ يەنە لوگىكا ئىلمىنى كەشىپ قىلغۇچى،دىئالىكتىكا ئىلمىنىڭئاساسچىسى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ يەنە ئىنسانىيەتنىڭ تۇنجى مائارىپ قامۇسى ـئەنسىكلوپەدىيىنىڭ ياراتقۇچىسى، ئارىستوتىل ئەنسىكلوپەدىيگە ئومۇمىي(ئىنسكلو) مائارىپ (پىدىيا) دىگەنلىك بولىدۇ، دەپ ئەڭ مۇكەممەل تەرىپبەرگەن.

ئارىستوتىل ئۆزقولى بىلەن تەسىس قىلغان "روكيان" ئىنستىتۇتىدا مائارىپ(پەداگوگىكا) نىشانىسى قىلىپ تۇۋەندىكى مەشھۇر تەلىماتنى ئوتتۇرىغا قويغان.

"...گىراژدانلارنىڭ ھەممىسىنى مائارىپتىن ئەركىن بەھرىمەن قىلىش زورۇر،مائارىپ ئۇلارنىڭ ئەقلىي، ئەخلاقىي، جىسمانىي جەھەتلەردىن ئەتراپلىقتەرەققىي قىلالىشىغا ئۈيغۇن بولۇشى كىرەك...".

بىراق، ئارىستوتىل ئىدىئولوگىيە ساھەسىدە يەنىلا ئەينى زاماندىكىقۇلدارلىق تۈزۈمنىڭ مۇتەپپەككۇرى ئىدى. ئۇ بۇ تارىخىي چەكلىمىدىن نىرىغابۆسۈپ ئۆتۈپ كىتەلمىدى . ئۇ ئۆزىنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ بىرىدە مۇنداق دىگەن:"قۇللار پەقەت سۆز قىلىشنىلا بىلىدىغان قورالدۇر...".

******

ئېلىمىزنىڭ خۇئاڭخې ۋادىسى شەرق كلاسسىك مائارىپىنىڭ ئاساسىيمەركەزلىرىدىن بىرى بولۇپ، مىلادىدىن خېلىلا بۇرۇن ئېلىمىزدە مەشھۇر"جياگۇ" يېزىقى كەشىپ قىلىنغان. بۇ يېزىق دۇنيا بويىچە ئەڭ بۇرۇن كەشپقىلىنغان يېزىقلار قاتارىغا كىرىدۇ.

"جياگۇ" يېزىقى ئەڭ قەدىمكى باسقۇچتا سوڭەك ۋە تاشپاقا قېپىغىلايېزىلاتتى. ئۇنىڭغا پال تەبىرلىرى ھەم ياخشى - يامانلىق توغرىسىدىكىقىياسلار پۈتۈلەتتى، بۇ يېزىق تەدرىجىي ئىسلاھ قىلىنىشى ئارقىسىدا ھازىرقىجۇڭگو يېزىقى ۋۇجۇدتقا كەلگەن.

قۇلدارلىق تۈزۈمىدىكى شەرق مائارىپىنىڭ ئەڭ چوڭ ۋەكىلى كوڭفۇزى (مىلادىدىنبۇرۇنقى 551 - 479 - يىللار) بولۇپ، ئۇنىڭ خۇسۇسىي مەكتىپىدە 3000 دىنئارتۇق ئوقۇغۇچى تەربىيلەنگەن. ئۇلارنىڭ ئىچىدىن 70 تىن ئارتۇقراقى شۇزامانىنىڭ ئاتاقلىق ئالىملىرى ۋە پېداگوگلىرىدىن بولۇپ يېتىشىپ چىققان.

كوڭفۇزىنىڭ زامانىدىشى پەيلاسوپ لاۋزى ئۆزۈن يىللار ئوقۇتقۇچى بولۇش بىلەنبىللە ئېلىمىزدە "مىن فۇ" ناملىق تۇنجى كۇتۇپخانىنى تەسىس قىلغان ھەم ئۆزىكۇتۇپخانا باشلىقى بولغان.

كوڭفۇزىنىڭ "مۇھاكىمە ۋە بايان" ناملىق ئەسىرىدە ئۇنىڭ مائارىپ ئىدىيىسىخېلى كەڭ شەرھلەنگەن. ئۇ "ھەم ئۆگىنىش، ھەم ئويلىنىش كېرەك"، "ئۆگىنىپزېرىكمەسلىك، ئۆگىتىپ ھارماسلىق" دەپ تەكىتلىگەن.

كوڭفۇزىنىڭ ئەخلاق تەربىيىسىنىڭ يادروسى "ۋاپادارلىق" بولۇپ، ئۇ "ۋاپانىڭشەرتى مېھرىبانلىق" دەپ تەشەببۇس قىلاتتى، يەنە "ئۆزۈڭ خالىمىغاننىئۆزگىگە تاڭما" دەپ تەكىتلەيتتى.

كوڭفۇزى ئىدىيىسىنىڭ تەسىرىدە ئېلىمىزدە مىلادىدىن بۇرۇن "مەرىپەتنامە"ناملىق پېداگوگ رىسالىسى يېزىلىپ چىقتى. بۇ ئەسەر شەرقنىڭ كلاسسىك مائارىپتارىخىدا چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭدا ئەينى زامانىدىكى مائارىپتۈزۈمى، ئوقۇتۇش مەزمۇنى، مېتودىكا مەسىلىلىرى

شەرھىلەنگەن.

ئېلىمىزدە كېيىنرەك بىرمۇنچە يۇقىرى بىلىم يۇرتلىرىمۇ تەسىس قىلىنغان،مەسىلەن: مىلادىنىڭ 1 ـ ئەسىردە (غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە) شوتائىمەكتىپى، مىلادىنىڭ 276 ـ يىلى "گوزىشۇ" (خانلىق مەكتەپ) تەسىس قىلىنىپ،مەنسەپدارلىق تەربىيىسى ئېلىپ بېرىلغان ،

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە جۇڭگو مائارىپى كۆپ دەرىجىدە گۈللەندى.دولەتلىك كۇتۇپخانىلار قۇرۇلدى. تىبەت ۋە لاتا ـ پۇرۇشالاردىن يىڭچە قەغەزياساش كەشپ قىلىندى. بۇ كەشپىيات شەرق مائارىپىنى يۈكسەلدۈرۈشتە زورتۈرتكە بولۇش بىلەن بىللە غەربنىڭ مەتبەئە ۋە قەغەز سانائىتىنىڭراۋاجلىنىشىدىمۇ تۈرتكىلىك رول ئوينىدى.

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە جۇڭگو شەرق مائارىپىنىڭ مەركىزىگە ئايلانغىنى ئۈچۈن،ياپونىيە قاتارلىق قوشنا ئەللەرنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى تۈركۈم ـ تۈركۈملەپئېلىمىزگە كېلىپ بىلىم ئېلىپ تۇردى.

ئىزاھاتلار:

(1) بۇ ئاتالغۇ فىنىكىلىقلارنىڭ "ئالپابەيت" سۆزىدىن كېلىپ چىققان ئالپائۆكۈز، بەئىت ئوي يەنى ئۆكۈز قوتىنى دېگەن سۆز. قەدىمقى فىنىكىلىقلارئۆكۈزنى "مۇقەددەس ھايۋان" دەپ ھىسابلايتتى. چۈنكى، ئۆكۈز تىرىكچىلىكنىڭتايانچىسى ئىدى.

(2) ئاكادىمىيە يۇنانلىقلارنىڭ بىر مىللىي قەھرىمانىنىڭ نامى.

(3) ئىنىستىتۇت گىرېك تىلىدا "يېرىم كۈن ئىشلەپ، يېرىم كۈن بىلىم ئېلىش"دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ. ئۇ چاغدا بىلىم ئېلىش بىلەن ئىشلەپچىقىرىشبىرلەشتۈرۈلگەنىدى. ئىنىستىتۇتلار ھاۋالىق باغچىلاردا قۇرۇلغان بولۇپ،ستودېنتلار يېرىم كۈن ئوقۇپ، يېرىم كۈن ئەمگەك قىلاتتى.

(4) ئولىمپىك تەنتەربىيە ھەرىكىتى ـ يۈگۈرۈش، دېسكا ئېتىش، ئات بەيگىسى،چېلىشىش، رەسساملىق، شېئىر، دراما، ئوپېرا، مۇزىكا قاتارلىق مۇسابىقەتۈرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.

(5) سوقرات (مىلادىدىن بۇرۇنقى 469 ـ 399 ـ يىللار) "بىلىم ۋە ئەختىساس ـ ئىنساننىڭ ئەڭ يۈكسەك گۈزەل پەزىلىتى" دېگەن.

(6) پىلاتون (مىلادىدىن بۇرۇنقى 427 ـ 347 ـ يىللار) ئومۇر بويى ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان. مىلادىدىن بۇرۇنقى 387 ـ يىلى ئافىنادا ئاكادېمىيەتەسىس قىلغان، "غايىۋى دۆلەت"، "بىلىم توغرىسىدا" قاتارلىق كوپ ئەسەرلەرنىيازغان.

(7) پروتاگراس (مىلادىدىن بۇرۇنقى 481 ـ411 ـ يىللار) ئاتاقلىق پېداگوگ،بىرىنچى قېتىم پېداگوگىكا مەسىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان. "تالانت بىلەنئۆگىنىش ئوخشاش مۇھىم" دەپ تەكىتلىگەن.

(8) دەموكرىت (مىلادىدىن بۇرۇنقى 460 ـ 370 ـ يىللار) ئەنسىكلوپېدىستئالىم. 52 خىل ئەسەر يازغان، "مائارىپ ئادەمنى ئۆزگەرتەلەيدۇ" دېگەن.
(9) تاران ـ ئەينى زاماندىكى ئالتۇن بىرلىكى.

ئەسكەرتىش:

بىز بۇ چاتما مائارىپ تارىخى ماقالىلىرىدە قەشقەرنى مەركەز قىلغان11ـئەسىرلەردىكى مائارىپ ۋە ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىنىڭ تارىخى ئۈستىدە توختىلالمىدۇق...كەچۈرگەيسىلەر.

ئۇيغۇر مائارىپ تارىخىغا مۇناسىۋەتلىك ماقالىلەرنىڭ مۇئەللىپى ئابدۇللا تالىپ.

2ـ باب ئۇيغۇرلاردا ئىپتىدائىي مائارىپ

مىلادىدىن بۇرۇن ئۇيغۇرلار چارۋىچىلىق بىلەن دېھقانچىلىققا تەڭلا ئەھمىيەت بىرەتتى. چۈنكى چارۋىلارغا بوغۇز، يەم ـ خەشەك تەييارلاش ئۈچۈن ئارپا، بۇغداي، بىدە ئۆستۈرۈش زۆرۈر ئىدى. مۇشۇ زۆرۈرىيەت سەۋەبىدىن ئىش تەقسىماتى ئىنىق ئايرىلىپ، خەلقنىڭ بىر قىسمى دېھقانچىلىق بىلەن مەشغۇل بولاتتى.
مىلادىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپرەك قىسمى يەنىلا چارۋىچى ئىدى. چارۋىچىلارنىڭ ئەڭ بۇرۇن ئۆگەنتۋالغان ھايۋىنى ئىت ئىدى. چۈنكى ئىت ئوۋ ئوۋلاشقا، چېدىر ـ ئاق ئۆيلەرنى بېقىشقا، پادىلاردىن خەۋەر ئېلىشقا بىردىنبىر كېرەكلىك ۋە قارانچۇق ھايۋان ھېسابلىناتتى.
چارۋىلارنىڭ كۆپىيىشى ئارقىسىدا كۆچمە چارۋىچىلىق مەيدانغا كەلدى. ئاق ئۆيلەرنى كۆچۈرۈش، ئوزۇق ـ تۈلۈكلەرنى يۆتكەش ئۈچۈن، ئات، ھارۋا، قوتاز كېرەك بولدى. ئات كۆندۈرۈش، ھارۋا ياساش ئۈچۈن ھۈنەر ـ سەنئەت كەسپى بارلىققا كەلدى. شۇنىڭغا ئەگىشىپ، ئۆگىتىش بىلەن ئۆگىنىش، ئۇستا بىلەن شاگىرت مەيدانغا كەلدى. مانا بۇ ئۇيغۇرلاردا ئىپتىدائىي مائارىپنىڭ بىخى ئىدى.
ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە ئۇيغۇرلار شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. شامان، پېرىخۇن ۋە پالچىلار بۇ دىنىنىڭ مۇتەپەككۇرى (موللىسى) ئىدى. شامان دىنىنىڭ ئايال ئىلاھىنى ئۇيغۇرلار "ئۇماي" دەپ ئاتايتتى. ئۇماي بولسا كىسەلدىن، دىۋە ـ شاياتۇنلاردىن ساقلىنىشنىڭ روھىي مەدەتكارى ئىدى. باخشى بولسا شامان دىنىنىڭ يەنە بىر روھىي مەدەتكارى ئىدى. كېسەل بولغان كىشىلەر باخشى ـ پېرىخۇنلارنى

تەكلىپ قىلىپ، ئازايىم ئوقۇتاتتى. ئۆي ئىچىگە ياكى قورۇ ئوتتۇرىسىغا ياغاچ موما قاداپ پېرى ئويناتاتتى، كېسەلنى قىزىتىلغان تومۇردىن ئاتلاتقۇزاتتى، گۈلخان يېقىپ، ئىسرىق سالاتتى، ئوت ـ سوقتىن ۋە "چەتنەك" تىن ساقلاش ئۈچۈن بوينىغا تۇمار ئېسىپ قوياتتى.

لېكىن، كېيىنرەك پەندى ـ نەسىھەتنى ئاساس قىلىپ ئەخلاقىي تەربىيە يۈرگۈزىدىغان تەبىرچى مۇئەللىملەر مەيدانغا كەلدى. ئۇلار كىشىلەرنى ياخشىلىققا ئۈندەيتتى. يامان ھەرىكەتلەرنى توسۇيتتى. تەبىرچى مۇئەللىملەرنىڭ تەربىيە ئۇسۇلى پالغا تەبىر بېرىش يولى بىلەن ئېلىپ بېرىلاتتى. مەسىلەن: چۈشىدە قارا كورسە، ئامەتى كېلىدۇ؛ چۈشىدە ئاغرىق ئات مىنسە پالاكەت باسىدۇ؛ قوي پادىسى كورسە باي بولىدۇ؛ يامغۇر يېغىپ چۈش كورسە، باياشاتلىق بولىدۇ؛ نان دەسسەپ چۈش كورسە، كوزى كور بولىدۇ؛ ئېقىن سۇغا سىيىپ چۈش كورسە، جاراھەت باسىدۇ، دېگەنلەرگە ئوخشاش. ئەخلاقىي پەندى ـ نەسىھەت قوراللى قىلىنغان بۇنداق تەربىيە ئۇسۇلى "تەبىرنامە" (ئېرىق پۈتۈك) ناملىق كىتابتا تەخمىنەن روشەن خۇلاسە قىلىنغان.

" ئېرق پۈتۈك " تىن بىر ـ ئىككى مىسال:

ئېيىق بىلەن تۇڭگۇز داۋان ئۈستىدە سوقۇشۇپتۇ، ئېيىقنىڭ قارنى يېرىلىپتۇ، تۇڭگۇزنىڭ چىشلىرى سۇنۇپتۇ. بىلگىنكى بۇ يامانلىقتۇر.

ئوغلان ئاتا ـ ئانىسىغا قىيداپ، بېشى قايغان، پۇتى تايغان تەرەپكە كېتىپتۇ، چۆلدە غېرىپ بولۇپ قاپتۇ، كېيىن پۇشايمان يەپ قايتىپ كېلىپتۇ. بىلگىنكى بۇ ئەزگۈ (ياخشىلىق) دۇر.

بۇ ئىككى مىسالدا چوڭقۇر پېداگوگىكىلىق مەزمۇن بولۇپ، ئۇنىڭدا تەلىم ـ تەربىيە مەقسىتى ئېنىق مەلۇم بولۇپ تۇرىدۇ.

شامانىزم ئېتىقادىنىڭ تەربىيە ئۇسۇلى قارىماققا ئىنتايىن ساددا ۋە كۈلكىلىك كۆرۈنگەندەك قىلسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا يەنىلا يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇق، ياخشىلىق بىلەن يامانلىق ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت كۈرىشىنىڭ ئامىللىرى ئەكس ئېتىپ تۇرىدۇ. شۇڭا كوپ ئەسىرلەر، نۇرغۇن دەۋرلەرنىڭ ئۆتۈپ كەتكىنىگە قارىماي، شامانىزم ئېتىقادى ۋە پالچىلىق ئادەتلىرىنىڭ بۈگۈنگىچە داۋام قىلىپ كېلىشى ھەرگىز تاساددىپىي ئەمەس. مەسىلەن: ھازىرغىچە داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ئىسرىق سېلىش، نوكچا كۆيدۈرۈش، قەبرى بېشىغا چىراغ يېقىش، كېلىننى گۈلخان ئۈستىدىن ئاتلاتقۇزۇش، كۈن تۇتۇلغاندا يىغا ـ زار قىلىش... قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئەنە شۇ ئېتىقادنىڭ قالدۇقلىرى.

ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ ئېتىقادلىرى باشقا قەبىلە خەلقلىرىگىمۇ چوڭقۇر تەسىر كورسەتكەن. بۇ ھەقتە رىم تارىخچىسى ميناند مۇنداق يازىدۇ: " زىمارك (1) يۇلتۇزدا ئىستەمى (2) تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغاندا، ئىستەمى قاغان ئالتۇن تەختتە ئولتۇرىدىكەن، ئالتۇن تەخت چاقىغا قىزىل تاسما بېكىتىلگەن بولۇپ، ئۇنى ئاتقا سۆرىتىپ، باشقا چېدىرلارغىمۇ ئېلىپ بارغىلى بولىدىكەن. چېدىر ـ بارگاھ ھەرخىل يىپەك پەردىلەر بىلەن بېزەلگەن. بۇ پەردىلەرنىڭ ئۈستىگە قوراللىق جەڭچى، بۆرە، يولۋاس، شىرلارنىڭ

سۈرەتلىرى كەشتىلەنگەن. قاغاننىڭ ئالتۇن كارۋىتى، ئالتۇن ئورۇندۇقى بولۇپ، تۈرنا ۋە تورز قۇشلىرى سۈرىتىدە ياسالغان ئالتۇن ھەيكەل ئۈستىگە قۇرۇلغان. زىمارك چېدىر ـ بارگاھ ئالدىغا بارغاندا، بىر تۈركۈم ئادەملەر چىراغ يورۇتۇپ ۋە ئىس پۈركىتىپ ئەلچىلەرنىڭ يۈك ـ تاقلىرى ئەتراپىدا توختىماي يۈگۈرۈپ يۈرگەن. ئاندىن ئەلچىلەرنى تاغ ئارىسىدىكى چىمەنلىك ئوتتۇرىسىغا پىقىلغان گۈلخان ئۈستىدىن ئاتلاتقۇزۇپ، ئارقىدىن چېدىر ـ بارگاھقا باشلاپ كىرگەن ".

يورۇقلۇق سىمۋول قىلىنغان شامان ئېتىقادى ئاساسىدا مىلادىنىڭ 763 ـ يىلى شەرقىي ئۇيغۇرلار ئومۇمىيۈزلۈك مانى ئەتىقادىنى قوبۇل قىلدى. شۇنىڭ بىلەن شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ مائارىپ ئىدىيولوگىيىسىدە يېڭى بۇرۇلۇش پەيدا بولدى.

مانى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 274 ـ 215 ـ يىللار) ئىرانلىق بولۇپ، ئەينى زاماندا ۋائىز، شائىر ۋە ئاتاقلىق دوختۇر ئىدى. ئۇ مىلادىنىڭ 241 ـ يىلى يەنى 26 يېشىدىن باشلاپ، ئۆزىنىڭ دىنىي مەسلىكىنى تەرغىب قىلىشقا باشلىغان. ئۇ: " پۈتۈن ھاياتلىق كۈرىشى يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇق، ھەق بىلەن ناھەق ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش. نەپسنى تىزگىنلىيەلىگەن ئادەم يامانلىقتىن ساقىت بولالايدۇ، بولمىسا ئۆزىمۇ، ماددىي دۇنيامۇ ھالاك بولىدۇ " دېگەن. مانا بۇ ـ مانى دىنىنىڭ يادروسى.

مانى دىنىنىڭ تەرغىباتچىسى پۈرۈستادان 696 ـ يىلى جۇڭگوغا كېلىپ مانى دىنىنى تەشۋىق قىلدى. نەتىجىدە مانى دىنى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە يىلتىز تارتتى.

مىلادىنىڭ 755 ـ ۋە 762 ـ يىللىرى، تاڭ پادىشاھى شۇئەنزۇڭ (685 ـ 762) نىڭ تەكلىپى بىلەن ئۆگلۈك (ئەنلۇشەن) ئىسيانىنى باستۇرۇشقا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بارغان ئۇيغۇر گېنرالى مويۇنچۇر بوكەخان قايتىشىدا لوياڭ شەھرىدىن ئىرانلىق تۆت راھىبنى ئېلىپ ئۇرخۇنغا كىلىدۇ. بۇ تۆت مانى راھىبى ئۆزىنىڭ بىلىم ئىقتىدارى ۋە دوختۇرلۇق تەجرىبىسى ئارقىلىق ئۇرخۇندىكى شامان باخشىلىرىنى مۇنازىرىدە يېڭىۋالىدۇ. نەتىجىدە مانىزمنىڭ ئۇيغۇرلار ئىچىدىكى ئابرويى بىردىنلا كۆتۈرۈلۈپ كىتىدۇ. شەرقىي ئۇيغۇرلار مانى ئېتىقادىنى ئومۇمىيۈزلۈك قوبۇل قىلىدۇ ۋە بۇ دىن دۆلەت دىنى دەپ ئېلان قىلىنىدۇ. مانى دىنى مەكتەپلىرىمۇ كۆپلەپ ئېچىلىدۇ. مويۇنچۇر ھەر ئون ئۆيلۈككە بىر راھىب (خەلپەت) بەلگىلەپ، ئۇيغۇرلارنى ئوقۇتىدۇ، ئوقۇتۇش مەزمۇنى پۈتۈنلەي مانى ئەقىدىلىرى بولىدۇ.

مانىزم ئەقىدىسى بويىچە شەرقىي ئۇيغۇرلار ئەنە شۇ چاغدىن باشلاپ يورۇقلۇقنى سىمۋول قىلىپ، ئاق كىيىم كىيىدىغان، تام ـ تۈرۈسلىرىنى ئاقارتىدىغان، چېدىرلىرىنى ئاق كىگىزدىن ياسايدىغان بولدى. ھەتتا پۈتۈن ئەسكەرلەرمۇ ئاق كىيىم كىيەتتى(3).

768 ـ يىلدىن باشلاپ ئۇيغۇرلارنىڭ مانى راھىبلىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن ئۇرخۇن ۋادىسىغا كۆپلەپ كېلىپ ـ كىتىپ تۇراتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە قول ھۈنەرۋەنلەر، بىناكارلىق ئۇستىلىرى ئاساسىي

سالماقنى ئىگىلەيتتى. ئۇلار ئۇيغۇر بىناكارلىق ماھىرلىرى بىلەن بىرلىكتە ئۇرخۇن شەھەر قۇرۇلۇشىغا قاتنىشىپ، مەشھۇر قاغان ئوردىسى، خاتۇن ئوردىسى قاتارلىق سارايلارنى بىنا قىلغان. شۇ چاغلاردا يەنە نۇرغۇن مانى ئىبادەتخانىلىرى، ئىبادەتخانا مەكتەپلىرىمۇ قۇرۇلۇپ، بۇ يەردە مانى مائارىپى يىلتىز تارتقان.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىپتىدائىي مائارىپى ۋە دۇنيا قارىشىدا مۇشۇ مەزگىللەردە گەرچە مانى مائارىپ ئىدىيىسى ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىگەن بولسىمۇ، لىكىن ئۇيغۇر جەمئىيىتى ۋە ئىدېئولوگىيىسىدە تۇتېمىزم ئەقىدىسى يەنىلا كۇچلۇك تەسىرگە ئىگە ئىدى.

تۇتېم (تۇتىم) ھىندىئانچە " ئۇنىڭ ئۇرۇقىدىن " دىگەن ئۇقۇمنى بىلدۇرىدىغان ئاتالغۇ بولۇپ، ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە ھەرقايسى قەبىلە ۋە ئۇرۇقلارنىڭ كۇچلۇك ئېتىقاد سىماسىغا ئايلانغان. مەسىلەن: ئۇيغۇرلار بۆرىنى، خەنزۇلار ئەجدىھانى، رۇسلار ئېيىقنى، بابىلونلۇقلار ۋە ھىندىلار كالىنى " مۇقەددەس " دەپ چوقۇنۇپ، ئۆزلىرىگە تۇتېم قىلىۋالغان.

تۇتېم ئەقىدىسى ئىپتىدائىي ئىدېئولوگىيە بولۇش بىلەن بىللە، ئۇنىڭدا ئىپتىدائىي تەلىم - تەربىيە ئامىللىرى چوڭقۇر يىلتىز تارتقان. مەسىلەن: ئۇيغۇرلار ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە " ئانا " نى ئەڭ مۇقەددەس دەپ قاراپ، ئۆزلىرىنىڭ فامىلىسىنى " ئاسىنا قۇلى " دەپ ئاتايتتى. بۇ " ئانا ئۇرۇقىدىنمەن " دىگەن مەنىنى بىلدۇرىدۇ. بۇ ئەقىدە خەنزۇ خەلقىدىمۇ قويۇق يىلتىز تارتقان. مەسىلەن: فامىلە (ـ) دىگەن سۆزمۇ " ئانا ئۇرۇقىدىن " دىگەن مەنىنى ئۇقتۇرىدۇ. بەزى مىللەتلەرنىڭ كالىنى تۇتېم قىلىشى، كالىنىڭ پايدىلىق ھايۋان بولغانلىقىدىن، ئۇنىڭ سۇتى، گۆشى، تېرىسى بولۇپمۇ ئۇنىڭ كۇچى ھاياتلىقنىڭ مەنبەسى بولغانلىقىدىن بولغان. شۇڭا ئۇ، مۇقەددەس ھايۋان دەپ قارىلىپ، ئەتىۋارلىنىپ، ئاسرىلىپ بېقىلاتتى ۋە كوپەيتىلەتتى. بۆرە باشقا بىر سەۋەب بىلەن تۇتېم بولۇپ قالغاندى. مەسىلەن: قەدىمكى زاماندا توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرىنىڭ بىرلەشمە كۇچى ئالتاي تاغلىرى ئارىسىدا ئادىشىپ ئۆلۇم گىرداۋىغا بېرىپ قالغاندا، بىر كۆك بۆرىنىڭ يول باشلىشى بىلەن قامالدىن قۇتۇلۇپ نىجاتلىق تاپقانلىقىدەك تارىخىي رىۋايەت ئۇلارنىڭ بۆرىنى تۇتېم قىلىۋېلىشىغا سەۋەب بولغان.

دىمەك، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىپتىدائىي مائارىپ ئىدىيىسىگە - ياخشىلىق ۋە نىجاتلىقنىڭ تۇتېمى بولغان بۆرە رىۋايىتى، جىن - ئالۋاستىلارغا قارشى كۇرەش قورالى قىلىنغان شامان ئېتىقادىنىڭ سىماسى - ئوت ھەمدە قاراڭغۇلۇق ۋە زۇلمەتكە قارشى كۇرەش قورالى قىلىنغان مانىزىم سىماسى - يورۇقلۇق قاتارلىق ئېتىقادلار چوڭقۇر سىڭگەن.

ئىپتىدائىي مائارىپ باسقۇچىدا ئۇيغۇرلارنىڭ زامان، ماكان، بوشلۇق ۋە تەبىئەت توغرىسىدىكى بىلىمى خېلى دەرىجىدە كېڭەيگەنىدى. ئۇيغۇرلار " سارت " سانى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يىپەك يولى سودىسىنى ئىلكىگە ئېلىپ، چارۋا، دورا - دەرمەك ۋە ھەتتا قاشتېشى سودىسى يۈرگۈزەتتى.

ئۇلارنىڭ سودا كارۋانلىرى چاڭئەن ۋە سوغدى شەھەرلىرىدە سودا ۋەكالەتخانىسى ئاچقان. ئۇلارنىڭ نەزەر دائىرىسى كېڭىيىپ، شەرقتە بوخەي دېڭىزىدىن غەربتە ئوتتۇرا دېڭىزغىچە بولغان كەڭ تېررىتورىيىدىكى تاغ ـ دەريالارنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى تولۇق بىلەتتى. ئۇيغۇرلار باشقا خەلقلەرنىڭ ئارتۇقچىلىقىنى تېز قوبۇل قىلاتتى. بۈددىزىمنىڭ " قەندىھار سەنئىتى " شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنى يۇغۇرۇپ قوشقىنىغا ئوخشاش، ئۇرخۇندىكى بىناكارلىق سەنئىتىدىمۇ تۈرلۈك خەلقلەرنىڭ (خەنزۇ، سوغدى، ئۇيغۇر) بىلىم ـ ھۈنەر ـ ماھارىتى ئەكس ئەتكەن.

ئۇرخۇن مائارىپى تۈرتكىسىدە ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى بىلىممۇ يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن. تارىخىي بىلىمنىڭ ئالدىنقى شەرتلىرىدىن بىرى كالىندار" نى بىرىنچى بولۇپ تۈزگەن ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرگە كېڭەيتكەن. مەشھۇر ئۇيغۇرشۇناس فون. گاباﺋىن: "ئۇيغۇرلار كالىندار سىستېمىسى توغرىسىدا كۆپ ئىزدەنگەن ۋە ئۇنى ئىختىرا قىلغان" دەپ ئىسپاتلايدۇ.

كالىندار توغرىسىدىكى بىر تارىخىي ھىكايە ئۇيغۇر مائارىپى ۋە ئەدەبىياتىدا ئەۋلادتىن ئەۋلادقا رىۋايەت بولۇپ كەلمەكتە.

"... خاقانلارنىڭ بىرى ئۆزىدىن بۇرۇن سادىر بولغان بىر جەڭنىڭ ئۆتمۈشىنى ئەسلمەك بولۇپ، كالىندار ۋاقتىنى توغرا چىقىرالماي نۇرغۇن قىتىم ئادىشىپ قاپتۇ. كىيىن خەلق ئىچىدىن مەرىپەتلىك كىشىلەرنى توپلاپ مەسلىھەت سوراپتۇ. ئارىدىن بىر دانىشمەن پىكىر بېرىپ: (بۇ ئىشتا بۇنىڭدىن كىيىن ئەۋلادلىرىمىزنىڭمۇ خاتالىشىپ يۈرمەسلىكى ئۈچۈن 12 ئاي ۋە 12 بۇرجقا ئاساسلىنىپ تۈرۈپ ھەر بىر يىلغا ئىسىم بەلگىلەيلى، تارىخ شۇ ئىسىملار رېتى بويىچە ھىسابلانسۇن. بىزدىن بۇ ھىسابلاش ئۇسۇلى مەڭگۈ يادىكار بولۇپ قالسۇن) دەپتۇ، خاقان ماقۇل بوپتۇ ـ دە، بىر كۈنى ئوۋغا چىقىپ، دالىدىكى نۇرغۇن ھايۋانلارنى ئالدىغا سىلىپ دەريا لىۋىگە ھەيدەپتۇ. ئۇلاردىن 12 ھايۋان دەريادىن ئۈزۈپ ئوتۇپتۇ. ھەممىنىڭ ئالدىدا ئۆتۈپ كەتكىنى چاشقان بوپتۇ، (يىلنىڭ بىشىغا چاشقان چىقتى) دىگەن تەمسىلدىكىدەك، دەسلەپكى يىل چاشقاننىڭ نامىدا ئاتىلىپتۇ. چاشقاندىن كىيىن ئۇي (كالا)، يولۋاس، توشقان، لەھەڭ، يىلان، ئات، قوي، مايمۇن، توخۇ، ئىت ۋە توڭگۇز رېتىمى بويىچە يىللارنىڭ كالىندار ئىسىملىكى تۈزۈلۈپتۇ...".

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىپتىدائىي مائارىپ ـ تەربىيىسىدە بولۇپمۇ فولكلور ۋاستىلىرى (قوشاق، تەمسىل، رىۋايەت) خەلى مۇھىم دېداكتىك رولىنى ئوينىغان. ئۇنىڭدا ئەمگەك سۆيۈش، قەھرىمانلىق، ياخشىلىققا دالالەت، يامانلىققا نەپرەت بىلدۈرۈش ماھىيەتلىرى ئوبرازلىق بايان قىلىنىدۇ. "بوكەخان ھەققىدىكى رىۋايەت" ھەم "" ناخشا پىرى ـ چەڭگى " قاتارلىق رىۋايەتلەر ئۇيغۇرلار ئىچىدە قەدىمدىن تارتىپ دېداكتىك (تەلىم ـ تەربىيە، پەندى ـ نەسىھەت) دەرسلىكى بولۇپ كەلدى. ئۇنىڭ ئالدىنقىسى بوكەخان توغرىسىدىكى تارىخىي رېئاللىقنى رىۋايەت شەكلىدە چۈشەندۈرىدۇ؛ كېيىنكىسى بولسا ئېستېتىكىنىڭ كۈچىنى نامايەت قىلىپ بېرىدۇ...

ئىزاھاتلار:

(1) زىمارك ـ رىم ئىمپەرىيىسىنىڭ ئەلچىسى، مىلادىنىڭ 561 ـ يىلى يۈلتۈزغا ئەلچىلىككە كەلگەن.

(2) ئىستەمى ـ (530 ـ 581 ـ يىللار) غەربىي تۈركلەر سەركەردىسى.

(3) شائىر دۇفۇ: " چاڭئەن، لوياڭ شەھەر ـ دالالىرىنى ئاق كىيىملىك چېرىكلەر قاپلاپ كەتكەن " دەپ يازغاندى

نەقىل:

3ـباب ئۇيغۇرلاردا يېزىق ۋە ئىدىقۇت مائارىپى

يېزىق ـ مەدەنىيەتنىڭ بىردىنبىر سىمۋولى، مائارىپنىڭ ئاساسىي قورالى.

ئۇيغۇرلار ئوتتۇرا ئاسىيادا يېزىق تارىخى خىلى ئۇزۇن مەدەنىيەتلىك مىللەتلەرنىڭ بىرى. ئۇيغۇر يېزىقى يۇنانلىق ئاكا ـ ئۇكا كەلىر ۋە مەتۇدىلار (1) ئىجاد قىلغان سلاۋيان يېزىقىدىن كوپ ئەسىرلەر بۇرۇن مەيدانغا كەلگەن.

مىلادىنىڭ 5 ـ ئەسىرىگىچە ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي يېزىقى يەنسەي (رونىك) ئەلىپبەسى ئىدى،

(1 ـ جەدۋەلگە قاراڭ)،

ئۇنىڭدىن كيىن بولسا ئۇرخۇن ئۇيغۇر ئەلىپبەسى ئىشلىتىلگەن

(2 ـ جەدۋەلگە قاراڭ).

قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدا نۇرغۇن قوشاق، مۇزىكا تېكىستلىرى، پېداگوگىكىلىق رىسالىلەر، مەڭگۈ تاشلار ۋە ئىلمىي ئەسەرلەر يېزىلغان. بۇ يادىكارلىقلارنىڭ بىر قىسمى زامانىمىزغىچە يېتىپ كىلىپ، ئۇيغۇر تارىخى، مەدەنىيىتى ۋە مائارىپىنىڭ يىراق ئۆتمۈشىنى يورۇتۇپ بەرمەكتە. قەدىمقى ئۇيغۇر

يېزىقى قوشنا مىللەتلەردىن موڭغۇللار، مانجۇلار، قىتان (كىدان) لار ۋە نايمانلارنىڭمۇ يېزىق ئىجادىيىتىگە ئاساس سالغانىدى.

قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىي - مائارىپ ھاياتىدا مۇزىكا، ناخشا ۋە تۇرلۇك ئېستېتىك ئىقتىدار ئاساسىي تەلىم - تەربىيە ۋاستىلىرىدىن بىرى ئىدى. بۇنىڭدىن 1500 يىل بۇرۇن ئۆتكەن مەشھۇر ئۇيغۇر شائىرى ۋە كۈيچىسى قوغۇسۇر ئالتۇن (507 - 687 - يىللار) ئىجاد قىلغان داڭلىق "تۇرا ناخشىسى" پۈتۈن ئۇيغۇرلار ئىچىدە، جۈملىدىن مەملىكىتىمىز دائىرىسىدە كەڭ تەسىر قوزغىغان ۋە ئەسىرلەردىن بىرى ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيە سىمۋولى بولۇپ كەلگەن. بۇ مۇزىكا تېكىستى ھازىر خەنزۇ مەكتەپلىرىنىڭ دەرسلىكىگە كىرگۈزۈلۈپ سۆيۈپ ئوقۇلماقتا. ھەتتا ياپونىيىدىمۇ بۇ تېكىست قىزغىن تەتقىق قىلىنماقتا.

ئەپسۇسكى، بۇ مۇزىكا دەرسلىكىنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تېكىستى بىزگىچە يېتىپ كېلەلمىگەن. پەقەت مەملىكىتىمىزنىڭ ئاتاقلىق مۇزىكا دەرسلىك توپلاملىرىدىن بىرى بو چۆغاي تېغى باغرىدىن،

ئاقار تۇرا سۇلىرى.
كەڭ دالىنى پۈركەپتۇ،
ئاسمان شەكلى چېدىرى.
چەكسىز ئاسمان، دالا ھەم،
كۆپكۆك دېڭىز بىپايان.
ئېگىز ئوتلار يەلپۈنسە،
پەستە مىغ - مىغ كورۈنەر-
سان - ساناقسىز قوي - قۇلان.

"ئوردا مۇزىكا تېكىستلىرى توپلىمى" ئىچىدە خەنزۇچە تەرجىمىسىلا ساقلىنىپ كەلگەن. ئۇنىڭ مەزمۇنى مۇنداق:

ئەگەر بىز قىترقىنىپ تەھلىل قىلىدىغان بولساق، بۇ مۇزىكا ۋە ناخشا تېكىستىنىڭ ئوبراز تەسۋىرى، ئوخشىتىشلىرى چوڭقۇر تەلىم - تەربىيىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇنىڭدا ئۇيغۇرلار (شەرقىي تۇرالار) نىڭ دۇنيا قارىشى، تۇرمۇش ئادىتى، تارىخىي، جۇغراپىيە مەنزىرىسى ئېنىتايىن ئىخچام ۋە تەسىرلىك قىلىپ تەسۋىرلەنگەن. شۇڭا ئۇ يالغۇز مۇزىكا دەرسلىكىلا بولۇپ قالماي، بەلكى قىسقارتىلغان تارىخ ۋە تەبىئەت دەرسلىكى بولۇش قىممىتىگىمۇ ئىگە.

"تۇرا ناخشىسى" ۋە "ئېرق پۈتۈك" بىلەن بىللە ئەڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان تۇنجى دىداكتىك ئەسەر "چاستانى ئىلىك بەگ" داستانى ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەسەر كوك تۇرك خاندانلىقى

(552 ـ 744) دەۋرىنىڭ ھارپىسىدا يېزىلغان. ئۇنىڭدا يورۇقلۇق بىلەن زۇلمەت ئوتتۇرىسىدىكى كەسكىن كۈرەشلەر بايان قىلىنىدۇ. شۇڭا ئۇنىڭدا خىلى كۆپ تەربىيىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە مەزمۇنلار بار.

قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان يازما يادىكارلىقلىرى ئۇيغۇر خەلقىنى ھەقىقىي تارىخىي دەرسلىك بىلەن تەمىنلىدى. ئۇلاردىن مەشھۇرلىرى: "كۆل تىكىن مەڭگۈ تېشى" (732 ـ يىلى تەكلەنگەن)، "بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى" (735 ـ يىلى)، "تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشى" (716 ـ يىللىرى) ۋە "قۇتلۇق بىلگەقاغان مەڭگۈ تېشى" (759 ـ يىلى) دۇر.

A small part of the Qara Balghasun Monument,

قارا بالغاسۇندىكى ئابىدىنىڭ پارچىسى،

possibly from the reign of Ay Teñride Ülüg Bolmïsh Küchlüg Bilge Qaghan

ئاي تەڭرىدە ئۇلۇغ بولمىش كۈچلۈك بىلگە قاغانىنىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرىدىن قالغان بولۇشى مۇمكىن ،

يۇقىرىدىكى مەڭگۈ تاشلار تەزكىرىلىرى ئەينى زاماندىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخىي ھاياتىنى، تۇرمۇش ئەھۋالىنى تەسىرلىك ۋە ئەينەن تەسۋىرلەپ بەرگەن. ئۇ ھەم تارىخىي دەرسلىك قىممىتىگە ھەم بەدىئىي ئەدەبىيات قىممىتىگە ئىگە. بۇ مەڭگۈ تاشلار تەزكىرىسىنى يازغان ئاپتورلار شۇ دەۋرنىڭ ئاتاقلىق ئوقۇتقۇچىلىرى، ئەدىبلىرى ۋە ماھىر خەتتاتلىرى ئىدى.

لىكىن، ئۇيغۇرلاردا يېزىق تارىخى باشلانغاندىن كىيىن، مەكتەپ مائارىپ ئىشلىرىغا تۇنجى ئاساس سېلىنغان ماكان تۇرپان ئىدىقۇت ھىسابلىنىدۇ. ئىدىقۇت ئەينى زاماندا شەرق بىلەن غەرب مەدەنىيىتى بىر ـ بىرى بىلەن سىڭىشىپ يۇغۇرۇلغان مەركىزىي تۈگۈن ئىدى. ئۇ يەردە تۇرلۈك دىنلار ئەركىن پائالىيەت ئېلىپ باراتتى، ئىبادەتخانىلار قۇراتتى، مەكتەپلەر ئاچاتتى، كىتابلار باساتتى.

ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمقى تارىخىدا بۇددا كىتابلىرى ئەڭ كوپ يېزىلىپ ساقلانغان جايمۇ ئەنە شۇ ئىدىقۇت ئىدى. بۇ يەردە تېپىلغان يازما يادىكارلىقلار بىر نەچچە تۈمەندىن ئارتۇق.

كىشلەر ئىدىقۇتنى ئەينى زاماندا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ " يەر ئاستى كۇتۇپخانىسى " دەپ بىكار ئېيتمىغان. تۆۋەندىكى پاكىتلار بۇ باھانى ئىسپاتلايدۇ:

بۇ يەردە نىستۇرى (2) دىنىي ئەقىدىسى مەزمۇن قىلىنغان: " ئىۋانگىلوم " (بەخت ساداسى)، "سانت گئورگىنىڭ شەھىت بولۇش خاتىرىسى"؛ مانى دىنىغا ئالاقىدار ئەسەرلەردىن: "ئىككى يىلتىز نوم "، " مانى مۇرتلىرىنىڭ تووۋەنامىسى "، "ئېرىق پۈتۈك"؛ زارا ئوستىر (3) (ئاتەشپەرەسلىك) ئەقىدىسىگە ئائىت ئەسەرلەردىن: "ئەۋلىيا قەسىدىلىرى"؛ بۇددا دىنىغا ئائىت ئەسەرلەردىن: "ئالتۇن يارۇق"، "سەككىز يۈكمەك"، "ئائىترى سىمىت" ناملىق يىگىرمە يەتتە پەردىلىك دراما (4)، تارىخىي داستان - "ماھاراباتا"؛ 294 توم 25 كىتابنى ئوز ئىچىگە ئالغان "سەلتەنەتكە ياردەم بەرگۈچى ئۆرنەك - تەدبىرلەر"؛ بەش توملۇق چوڭ چۆچەكلەر توپلىمى - "پەنچى تانترا"؛ ئەدەبىي ئەسەرلەردىن: "ئەتەبەتۇل ھەقايىق"، "ئىزوپ مەسەللىرى"، "ئوغۇزنامە" ھەمدە بەش توملۇق رىۋايەتلەر توپلىمى؛ "چاستانى ئىلىك بەگ"، "قەدىمقى تۇرپان قوشاقلىرى"، "مېدىتسىنا بىلىملىرى"، "ئىككى تىللىق لۇغەت" ۋە ئىدىقۇت خانلىرىنىڭ مەڭگۈ تاش خاتىرىلىرى، ئىقتىسادىي ھۆججەتلەر؛ ئەرەب يېزىقىدىكى ئەسەرلەردىن: "تۆمۈر تەزكىرىسى"، "تەزكىرى ئەۋلىيالار"، "مەراجنامە"، "كۆڭۈلنامە"، "بەختنامە"، "شائىر خارازىمى تاللانمىلىرى" ۋە "مەۋلانە لۇتفى شېئىرلىرىدىن تاللانما"؛ بۇنىڭدىن باشقا دىداكتىك تەلىم - تەربىيە مەزمۇنىدىكى ئەدەبىي، شېئىرىي ئەسەرلەردىن " " ئاخاۋاركا "، " قالىيامقارا - پاپامقارا "؛ شېئىرىي ئەسەرلەردىن: " ئاخاۋاركا "، " قالىيامقارا - پاپامقارا "؛ دىداكتىك نەسرىي ئەسەرلەردىن: " چوڭ مايمۇن پاتمارال "، " بەختىيار شاھزاد "، " رەسسام بىلەن ياغاچچى ھىكايىلىرى " قاتارلىق ئىنتايىن كوپ ئەسەرلەر يېزىلغان ۋە تەرجىمە قىلىنغان.

يۇقىرىدا تىزىپ ئۆتكەنلىرىمىز ئىدىقۇتتىن تېپىلغان مەدەنىي يادىكارلىقلارنىڭ پەقەت بىر تۇركۇمىدىنلا ئىبارەت. مۇتلەق كوپ قىسمى 19 - ئەسرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ چەت ئەل ئارخېئولوگلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەن.

يالغۇز گېرمانىيىنىڭ تۆت قېتىملىق ئارخېئولوگ ئەترىتىلا بۇ يەردىن ئېلىپ كەتكەن يازما ھوججەتلەر بىرنەچچە تۈمەندىن ئېشىپ كىتىدۇ! باشقا ئەللەرنىڭ ئېلىپ كەتكەنلىرى بۇنىڭ سىرتىدا.

ئىدىقۇتتا قانداق قىلىپ بۇنچىۋالا تارىخىي يادىكارلىقلار مەيدانغا كەلگەن ۋە ساقلىنىپ قالالىغان؟ بىرىنچىدىن، ئىدىقۇتتا مائارىپ ۋە ئىدېئولوگىيە ئەركىنلىكى يولغا قويۇلغان، قايسى ئېتىقادقا مەنسۇپ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇ بىلىم ئىگىسى بولسىلا، بولۇپمۇ ئەۋلادلارنى تەربىيىلىگۈچى بولسىلا ھۆرمەتكە سازاۋەر ئىدى. خەلققە مەنپەئەت يەتكۈزگۈچى بۇنداق كىشلەر "ئىلتەبىر " (ئىلتەبەر) دەپ ئاتىلاتتى.

ئىككىنچىدىن، ئىدىقۇتتا كىتاب يېزىش ۋە كۆچۈرۈش ئەڭ ساۋابلىق كەسىپ دەپ قارىلاتتى. بۇنداق ئېتىقاد "بۇيان " (بۇيان) دېيىلەتتى. مەسىلەن: پۈتۈلگەن كىتابلارنىڭ خاتىمىسىدە مۇنداق سۆزلەر ئالاھىدە يېزىلاتتى: " بۇ كىتابنىڭ ساۋابى ئالدى بىلەن خان سارىيىغا، ئاندىن قالسا مەرھۇم ئەجدادلارغا ۋە يارۇ ـ بۇرادەرلەرگە بولغايلەر...".

ئۈچىنچىدىن، ئىدىقۇتتا بىلگە كىشىلەر (مائارىپپەرۋەر دانىشمەنلەر كىشىلەر) تەسىس قىلىنغان. ئۇلار دەرىجە، ئۇنۋانلارنى بەلگىلەيتتى ھەم ئەل ئىچىدىكى ئاقارتىش ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك قىلاتتى. بىلگە كىشىلەر نۇرغۇن تىللىق ئىزاھلىق لۇغەتلەر (سانسكرىت ـ ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە، توخار ـ ئۇيغۇرچە، سوغدى ـ ئۇيغۇرچە) نى قوللانما سۈپىتىدە تۈزۈپ چىققان.

ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى يەنە سۈپەتلىك قەغەز كەشىپ قىلغان. خەت پۈتۈلىشتىن بۇرۇن قەغەز ئۈستىگە ئاق شىلىم سۈرتۈلەتتى. بۇ قەغەز " پاتلاپ يېزىش ئۇسۇلى " دەيىلەتتى. قاراغۇجىدا يەنە خىلى چوڭ قەغەز زاۋۇتىمۇ قۇرۇلغان.

ئىدىقۇتلۇقلار ئۆز ئالدىغا ياغاچ مەتبەئە كەشىپ قىلغان. ھەرپلەر دانە ـ دانە كۋادرات ياغاچلارغا ئويۇلۇپ، ئاندىن قېلىپقا بىكتىلىپ ئۈستىدىن رەڭ سۈرتۈلۈپ خىلمۇ خىل رەڭلىك كىتابلار بېسىلاتتى. مۇشۇنداق مەتبەئە ھەرپلىرىدىن چەت ئەل ئارخېئولوگلىرىنىڭ ئېلىپ كەتكەنلىرى 100 مىڭدىن ئارتۇق (4).

ئەينى زاماندىكى ئىدىقۇت مائارىپى توغرىلىق ئاتاقلىق سەيياھ ۋاڭ يەندى (939 ـ 1006 ـ يىللار) ئۆزىنىڭ " ئاستانە خاتىرىلىرى " ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق يازغان: " ئىدىقۇتتا كەسىپىي مۇئەللىملەر بار ئىكەن، ئۇيغۇرلار شېئىر ۋە قوشاققا خۇشتار ئىكەن. ئۇلار ئۆز يېزىقىنى كۈندىلىك ئېھتىياج ئۈچۈنلا ئەمەس، بەلكى تۈرلۈك ئەدەبىي ئەسەرلەرنى، كىتابلارنى يېزىشقىمۇ ئىشلىتىدىكەن، ئۇ يەردە ھەر خىل تىللاردا يېزىلغان نۇرغۇن كىتابلارنى كۆردۈم...".

ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ئانا تىلىنىڭ ساپلىقىنى قوغداپ قالغاندى. ئۇلار مەنسەپ ناملىرىنى ئاتاشتا ئۆرخۇن ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلدى. مەسىلەن: ئۇلار " قاغان " سوزىنى ئۆزاققىچە قوللاندى. بۇ سوز ھوكۇمران، ئىمپىراتور، خان مەنىلىرىدە بولۇپ، ھون، تۈرك ۋە سيانپىلارمۇ بۇ سوزنى ئورتاق ئىشلەتكەن، ھازىرقى زاماندا بۇ ئاتالغۇ ـ ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىدىغان ھۆرمەت قوشۇمچىسى سۈپىتىدە ئىشلىتىلمەكتە. مەسىلەن، قازاقلاردا ئومەرقان، تىلەۋقان، ئۇيغۇرلاردا ئابدۇكەرىمخان، قادىرخان دېگەنلەردەك. " ئىدىقۇت " سوزى ـ بەختكە يېتەكلىگۈچى دېگەن بولىدۇ. " قۇت " سوزى ھازىرمۇ ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن: "قۇتلۇق بولسۇن "، "ساڭا بۇ مال قۇت ئەتسۇن، قۇتاپ قالسۇن " دېگەندەك.

قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى (مىلادىنىڭ 9 ـ 13 ـ ئەسىرلەر) دەۋرىدە ئىدىقۇت مائارىپى نۇرغۇن تىلشۇناسلارنى، كۆپ تىللاردىن خەۋەردار تەرجىمانلارنى، ئابرويلۇق ئوقۇتقۇچىلارنى، مەرىپەتلىك

ئەدىب - شائىرلارنى، دراماتورگلارنى، بوغالتىر - ھېساباتچىلارنى، تېۋىپ - دوختۇرلارنى يېتىشتۈرگەنىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە: سىڭقۇ سەلى (بۇ ھەقتە كەيىنكى بابىمىزدا مەخسۇس توختىلىمىز)، ئاتاقلىق ئەدىب ۋە تەرجىمان پىرتانىراكشىت، مائارىپچى، يازغۇچى، داستانچى ئاپرىنچۇرتېكىن، "ھېكمەتلەر پەزىلىتى " نىڭ ئاپتورى، دىداكتىك شائىر كى كى، شائىر چىنۇيا توتۇڭ، شائىر قالىم كەيشى، شائىر ئاتساڭ، كولتارقان، ئاسىم توتۇڭ، قارۇنداز قاتارلىقلار بار.

شۇنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇكى: قوچۇ (ئىدىقۇت) خانلىقى دەۋرىدە پۈتكۈل مائارىپ ئىدېئولوگىيىسى ئۈستىدە ھەرخىل دىنىي ئەقىدىلەر ھوكۇمران ئورۇندا تۇراتتى. بىراق، ئۇ ئومۇمىي خەلق ئەدەبىياتى ۋە مائارىپ ئۇچۇن ئىيتقاندا قىسمەن رامكىدىنلا ئىبارەت. ئۇنىڭ تەكتىدە خەلقنىڭ ئارزۇ - تىلەكلىرى، ئىجتىمائىي تۇرمۇش رېئاللىقى، تارىخى ۋە مەدەنىي - مائارىپى يەنىلا كۈچلۈك ئەكس ئېتىپ تۇراتتى. بۇنىڭغا مەشھۇر " ئوغۇزنامە " قىسسىسى تەخمۇ تولۇق ئىسپات بولالايدۇ. " ئوغۇزنامە " ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمقى ھايات تارىخى، دۇنيا قارىشى، ئىجتىمائىي ئۆرپ - ئادەتلىرى، پەزىلەتلىرى ۋە جەڭگىۋارلىق خىسلەتلىرىنى تونۇشتۇرىدىغان قىسقا ۋە ئۇنىۋېرسال دەرسلىك قوللانمىدۇر.

ئىزاھاتلار:

(1) ئاكا - ئۇكا كەلىر (528 -- 968 كەلىر) ۋە مەتۇدى (728 -- 588 مەتۇدى) مىلادىنىڭ 855 - يىل 5 - ئاينىڭ 25 - كۈنى بۇلغارىيىدە تۇنجى رۇس - سلاۋىيان يېزىقىنى كەشپ قىلىپ بەرگەن. سلاۋىيانلار بۇ كۈننى ھەر يىلى خاتىرىلەپ تۇرىدۇ.

(2) نىستۇرى (401 - 451 - يىللار) - خرىستىئان دىنىنىڭ بىر مەزھىبى بولغان نىستۇرى ئەقىدىسىنى تەسىس قىلغۇچى. راھىب ئارابان 635 - يىلى ئىدىقۇتقا كېلىپ بۇ دىننى تەرغىب قىلغان.

(3) زارا ئوستىر - (مىلادىدىن 8 ئەسىر بۇرۇن ئوتكەن) ئۇستا دوختۇر ۋە شائىر، زەردەشت دىنىنىڭ ئەۋلىياسى.

(4) پىرتانىراكشىت تەرپىدىن تەرجىمە قىلىنغان بۇ دراما 9 -، 10 - ئەسىرلەردە باشبالىق قاتارلىق قوچۇ شەھەرلىرىدە سەھنىدە ئوينالغان. بۇنىڭدىن ئىلگىرى قەدىمقى كۇسەن (كۇچا) نىڭ "ئەجدىھا ئويۇنى"، "سۇمۇچ ئويۇنى" قاتارلىق ئوچۇق سەھنە ئويۇنلىرىمۇ دراما ۋە كومېدىيە شەكلىنى ئالغان ئويۇنلار ئىدى.

(5) 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا روسىيىلىك ئولدىنبۇرگ تۇرپانغا كېلىپ، ياغاچ مەتبەئەگە (كەلاگەروفى) ھەرپلىرىدىن 100 مىڭدىن ئارتۇقراقىنى ئېلىپ كېتىپ، موسكۋا مۇزىيىغا تاپشۇرۇپ بەرگەن. ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەتبەئە تېخنىكىسى تاكى گېرمانىيە ئالىمى ئىنوگىن كودىنبورگ

كەشپ قىلغان مىتال ھەرپلىك ئىلغار مەتبەئە تېخنىكىسى ئىشلىتىلگۈچىلىك (15 ـ ئەسىرگىچە) دۇنيادا ئالدىنقى ئورۇندا تۇراتتى. بۇنىڭدىن ئىدىقۇت مائارىپى، نەشرىياتچىلىقىنىڭ خېلى زور كۆلەمدە راۋاجلانغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز.

4ـ باب

مەخمۇت قەشقەرى تىلشۇناسلىقنىڭ تۇنجى ئۇستازى، جاھان تۈركولوگىيە پېنىگە ئاساس سالغۇچى بۈيۈك ئۇستازدۇر. " تۈركىي تىللار دىۋانى " دىن ئىبارەت بۇ كاتتا قامۇس ئىنتايىن كەڭ ساھەنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. ئۇنىڭدا ئاسترونومىيە، جۇغراپىيە، ئادەم فىزئولوگىيىسى، تۇرمۇش، يېمەك ـ ئىچمەك، كىيىم ـ كېچەك، قورال ـ سايمان، ھايۋانات، تاش ـ مەدەن، تاغ ـ دەريا، قاتناش ساۋاتلىرى، ماقال ـ تەمسىللەر، تارىخىي رىۋايەتلەر، كىشلەرنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرى قاتارلىقلارغىچە كەڭ مەلۇمات بېرىلگەن. بىز يەنە " دىۋان " غا كىرگۈزۈلگەن ئەقلىيە سوزلەر، شېئىر ـ قوشاق، تەمسىللەر ئارقىلىق بۇ بۈيۈك ئالىمنىڭ مەرىپەت ئىدىيىسىنى، دىداكتىك كۆز قارىشىنىمۇ ئوچۇق كۆرۈۋالالايمىز. بۇ ھەقتە بىز " دىۋان " دىن بىرنەچچە نەمۇنە كورسەتسەك كۇپايە:

ـ قۇت بەلگىسى بىلىك.

(بەخت ـ سائادەت بەلگىسى بىلىمدۇر).

ـ ئەرمۈگە بولۇت يۈك بولۇر.

(ھورۇنغا بولۇتمۇ يۈك بولۇر).

مەرىپەتلىك قوشاقلار ۋە پەندى ـ نەسىھەتلەر:

ـ ئوغلۇم ساڭا نەسىھەت:

پەزىلەتنى مىراس قىل؛

بىلىملىككە يېقىنلاش،

دائىم ئۇنى ئۇستاز قىل.

ـ مەندىن نەسىھەت ئوغلۇم پەزىلەت يارات،

ئەلدە ئۇلۇغ ئالىم بولۇپ ئىلمىڭنى تارات.

ـ كۆپلىگەن پەزىلەت ئىگىلىرى ۋە بىلىمى تاغدەك دانالار ئالەمدىن كەتتى. ئۇلارنىڭ بىباھا سۆز ـ ھېكمەتلىرى ھىلىمۇ دىلىمنى يورۇتۇپ تۇرىدۇ.

ـ بىلىملىك كىشلەرنى ھۆرمەتلە، سۆزىگە ئاشىق بول، ئۇلارنىڭ پەزىلىتىنى ئۆگەن، ئەمەلىيىتىڭدىمۇ شۇنداق بول.

ـ ئىلىم ـ ھېكمەت ئىزدە؛ لېكىن مەغرۇرلانما، نادانلار ماختىنار، سىناقلاردا مات بولار.

ـ مەرىپەت سۆيگۈچى ھەرگىز مال ـ دۇنياغا خېرىسلىق قىلمايدۇ.

" تۈركىي تىللار دىۋانى " دا پەزىلەتلىك بولۇش، ئەمگەك سۆيۈش، ۋاپالىق بولۇش، جاسارەتلىك بولۇش توغرىسىدىكى تەلىم ـ تەربىيە ئىدىيىلىرىمۇ قەدىمقى ماقال ـ تەمسىللەر، قەدىمقى قوشاقلار ئارقىلىق نۇرغۇن سىڭدۈرۈلگەن.

مەسىلەن:

ـ ئەمگەك ئەكنىدە قالماس (ئەمگەك بوشقا كەتمەيدۇ).

ـ ئارپىسىز ئات قىر ئاشالماس، ياردەمچىسىز پالۋان سەپ يارالماس.

ـ كىشەشلىك ئىش ئوڭشىلار، كىشەشسىز ئىش بۇزۇلار.

ـ تۈگمەندە تۇغۇلغان چاشقان ھاۋانىڭ گۈلدۈرىدىن قورقماس.

ـ ياقىسىدىكىنى يالايمەن دەپ، قولىدىكى تاۋىقىدىن ئايرىلىپتۇ.

ـ كۆسەي ئۇزۇن بولسا قول كويمەس.

ـ ئۆي بولىدىغان كالا موزاي چېغىدا بىلىنىدۇ.

ـ ھاجەتمەن مىھمان ئالدىڭغا كەلسە، سەن ئۇنى كۈتكۈزمە، تەييار ئېشىڭنى ئالدىغا كەلتۈر.

ـ مىھماننى ئىززەتلە، داڭقىڭنى ئەلگە يايسۇن.

ـ بىخىل ـ پەسكەش، يارىماس ئادەم ـ مال ـ دۇنيانىڭ ساقچىسى، ئۇ يىمەي ـ ئىچمەي يىغىدۇ، ئاخىر ئۆزگىگە قالىدۇ.

3. ئۇيغۇر كلاسسىك مائارىپىنىڭ ئۇلۇغ ئۇستازى يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە ئۇنىڭ مائارىپ ئىدىيىسى

ئۇيغۇر مائارىپ تارىخىدا ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە ئۇنىڭ مەشھۇر ئەسىرى ـ " قۇتادغۇبىلىك " داستانى ئىنتايىن مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ قاراخانىلار مائارىپىنىڭ تازا گۈللەنگەن ۋە ئۆزى ئوردىدا خاس ھاجىپلىق (ئوردا ۋەزىرلىك) ۋەزىپىسىگە تىخى قويۇلمىغان مەزگىللەر (1609 ـ 1070 ـ يىللار) دا مەشھۇر " قۇتادغۇبىلىك " داستانىنى يازغان ۋە ئۇنى بۇغرا قاراخان ئەبۇئەلى ھەسەن بىننى سۇلايمانغا تەقدىم قىلغان. بۇ كاتتا ئەسەرنى يازغان چاغدا يۈسۈپ خاس ھاجىپ خىلى ياشىنىپ قالغانىدى. داستانغا قىستۇرۇپ كەتكەن تۆۋەندىكى ئىزاھلاردىن بۇ نۇقتا مەلۇم بولۇپ تۇرىدۇ:

"... نۇرلۇق باھار پەسلىدەك چېچەكلىك ئىدىم، غازاڭلارمۇ چۈشتى، ھەممە قۇرۇدى. قىيىندەك مۇستەھكەم، ئوقتەك تۈز ئىدىم، يادەك ئەگرى بولۇپ، مۈكچىيىپ قالدى...".

قۇتادغۇبىلىك 82 باب، 6444 بەيىت، 13 مىڭ 288 مىسرادىن قۇرۇلغان چوڭ ھەجىملىك دىداكتىك داستان. بۇ كاتتا ئەسەر پەلسەپە، تارىخشۇناسلىق، دۆلەت ـ قانۇن، (ھوقۇقشۇناسلىق)،

جەمئىيەتشۇناسلىق، مائارىپ، تىبابەت، جۇغراپىيە، تەبىئەت، ماتىماتىكا، ئاسترونومىيە، دىپلوماتىيە، تىل ـ ئەدەبىيات ۋە ھەربىي ئىلىم قاتارلىق ئۇنىۋېرسال مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەسەرنىڭ پۈتۈن مەزمۇنىغا ئىلىم ـ مەرىپەت مەدھىيىسى سىڭدۈرۈلگەن. بۇ نۇقتا ئەسەرنىڭ نامىدىنلا ئېنىق مەلۇم بولۇپ تۇرىدۇ. " قۇتادغۇبىلىك " ـ بەخت ـ سائادەتكە ئېرىشتۈرگۈچى بىلىم دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

" قۇتادغۇبىلىك " نىڭ شۆھرىتى ئۆز زامانىسىدا ھەر تەرەپكە داڭ كەتكەن. ھەرقايسى ئەل كىشىلىرى ئۇنى ئۇلۇغلاپ ھەرخىل ناملارنى بەرگەن. بەزى شەرق ئەللىرى ئۇنىڭغا " زىننەتۇل ئۇمرا " (ئەمىرلەر زىننىتى) دەپ نام بەرسە، ئىرانلىقلار " شاھنامەئى تۈرك " (تۈركلەر شاھنامىسى) ياكى بەزىلەر " پەندىنامەئى تۈرك " (تۈركلەر نەسىھەتنامىسى) دەپ نام بەرگەن.

" قۇتادغۇبىلىك " نىڭ پۈتۈن مەزمۇنى تۆت مۇھىم شەخسنىڭ ئوبرازى ئارقىلىق بايان قىلىنىدۇ. ئۇنىڭ بىرىنچىسى كۈنتۇغدى (پادىشاھ ـ ئادالەت ۋە قانۇن سىمۋولى)؛ ئىككىنچىسى ئايتولدى (ۋەزىر ـ بەخت ـ سائادەت سىمۋولى)، ئۈچىنچىسى ئۆگدۈلمىش (ۋەزىرنىڭ ئوغلى ـ ئەقىل ـ ئىدراك سىمۋولى)؛ تۆتىنچىسى ئودغۇرمىش (ۋەزىرنىڭ قېرىندىشى ـ قانائەتنىڭ سىمۋولى) بولۇپ، ئەسەرنىڭ پۈتۈن ماھىيىتى مۇشۇ تۆت شەخسنىڭ مۇنازىرە كۆرەشلىرى ئارقىلىق ئېچىپ بېرىلىدۇ. بىلىم، ئادالەت، پەزىلەت ۋە چىدام ـ غەيرەت خىسلەتلىرى ئىنسانلارنىڭ ئەڭ گۈزەل غايىسى ھېسابلىنىدۇ. تەلىم ـ تەربىيىنىڭ تۈپ مەقسىتى ئادەملەرنى ئاشۇ غايە بىلەن يېتىلدۈرۈپ بەخت ـ سائادەتكە ئېرىشتۈرۈشنى نىشان قىلىدۇ.

تۆۋەندە بىز " قۇتادغۇبىلىك " نىڭ مائارىپ ئىدىيىسى توغرىسىدا بىر قانچە مىسال كۆرسىتىپ ئۆتىمىز:

ـ بىلىمنى ئۇلۇغ، ئەقىل ـ ئىدراكنى بۈيۈك بىل، بۇ ئىككىسى ئىنسان مەرتىۋىسىنى يۇقىرى كۆتۈرىدۇ.

ـ بىلىمنى ئىگىمشقا بىلىم دېگەنلىكنىڭ مەنىسىنى بىل. چۈنكى، بىلىم ئۆگەنسەڭ كىسەل يىراقلىشىدۇ؛ بىلىم ـ مەشئەلدۇر، مەشئەل يورۇسا كىشى كېچىدىمۇ يولدىن ئازمايدۇ.

ـ ئىشىڭنى ئۇقۇمۇشلۇق كىشىلەر بىلەن ئىشلە؛ زامانەڭنى بىلىم بىلەن مۇستەھكەملە.

ـ بىلىم ئال، ئۆزۈڭگە تۆردىن ئورۇن ھازىرلا، ھەرقانچە بىلسەڭمۇ يەنە ئۆگەن، يەنە ئىزدەن؛ قارىغىنكى، بىلىملىك كىشىلەر سورا، ئۆز تىلەكلىرىگە يېتىشكەن.

ـ ئادەم بەربىر ئۆلىدۇ؛ بىلىم ئىگىلىرىنىڭ سۆزى ئۆلمەيدۇ.

ـ ئىككى نەرسە بىلەن ئادەم قېرىمايدۇ: بىرى بىلىم، بىرى پەزىلەتلىك سۆز.

ـ ئەي ئوغۇل، مەندىن ساڭا ئالتۇن، كۈمۈش قالسىمۇ، سەن ئۇنى مەندىن ساڭا قالغان مەرىپەتكە تەڭ كۆرمە.

ـ كىشى بىلەن كىشى ئوتتۇرىسىدا پەرق كۆپ، ئەڭ چوڭ پەرق بىلىمدە.

ــ ئالەمدىكى ھەممە ياخشىلىق بىلىمدىن كېلىدۇ، بىلىم بىلەن كىشىلەر ئاسمانغا يول ئاچالايدۇ.

ــ بىلىم ئەھلى ئۆز بىلىمى بىلەن كىشىلەرگە مەرىپەت چاچمىسا، ئۇنىڭ بىلىمى نۇرسىز قالىدۇ.

ــ جاھان تۇتقۇچى ئەر پاراسەتلىك بولسا جاھان مۇستەھكەم بولىدۇ؛ بىلىملىك بولسا، مەملىكىتى كۈچلۈك بولىدۇ. مۇشۇ ئىككىسى بىرلەشكەن كىشى كامالەت تاپىدۇ. كامىل كىشى ھەممە نىئمەتكە ئىگە بولىدۇ.

پەزىلەت توغرىسىدا:

ــ سەممىيەت ئىنساننى يۈكسەلدۈرىدۇ، ئىنسان ئىناۋىتىنى يۇقىرى كۆتىرىدۇ.

ــ كىشىگە ئادىل بول، ئادىل كىشىنىڭ ھەر بىر پەيتى بەختلىك بولالايدۇ.

ــ نەپسانىيەت ئۈچۈن ئۆزۈڭنى ئوتقا ئاتما، ھاۋايى ـ ھەۋەستىن يۈلغانما.

ــ ئاچكۆز كىشىلەرگە ئىش تاپشۇرما، ۋاپاسىز كىشىلەرگە ئاش ـ تاماق بەرمە.

ــ دۇنيا بىر تىرىلغۇ ئېتىزدۇر. ئەمگەك بىلەن دان تىرىساڭ، ھايان ئۈزۈغى ئالىسەن.

ــ قوپال سوزنى تىلىڭدىن چىقارما، قوپال تىل يالقۇنجىغان ئوت.

ــ ھارامغا ئارىلاشما، ئۆكتەم بولما، ئۆچ ئالما.

ــ ھاراق ئىچمە، پىتنە ـ پاساتتىن نىرى قاچ!

ــ مەنسەپ ئىگىسى بىلىملىك، دانا، كۆزى توق، كۆڭلى كۆكسى كەڭ بولۇشى لازىم.

ــ ئاچكۆز تويمايدۇ، ئۇنىڭ نەپسىگە دۇنيانىڭ ئاش ـ تامىقى يېتىشمەيدۇ.

ــ يالغانچى ۋاپاسىز كېلىدۇ، ۋاپاسىز كىشى خەلققە بەخت كەلتۈرمەيدۇ.

ــ مەنسەپدارنىڭ مىجەزى تەرسا بولسا، ئىش تەتۈرگە ماڭىدۇ، خوشاللىقى قايغۇغا ئايلىنىدۇ.

" قۇتادغۇبىلىك " داستانىدا ئەخلاق ـ پەزىلەتنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنىدىن بىرى بولغان ھاراق ـ شارابنىڭ زىيىنى توغرۇلۇق توۋەندىكىدەك ئاگاھلاندۇرىدۇ:

... ئۈچىنچى، ھاراقتا بولۇش مۇپتىلا،

بۇ ئەر ئۆمرى شەكسىز كىتەر بوشقىلا.

ھاراق ئىچسە ئالىم ئىلىمسىز بولۇر،

ئىلىملىك مەست بولسا نېمىلەر قىلۇر؟

بىز بۇ يەردە ئېپتىخارلىق بىلەن تىلغا ئالىمىزكى، " قۇتادغۇبىلىك " ئىچىدە باشتىن ـ ئاياغ ئىزچىل سىڭدۈرۈلگەن " بىلىم ـ كۈچ؛ بىلىم ـ بەخت قورالى؛ بىلىم ـ ئىنسان قەدرى ـ قىممىتىنىڭ ئۆلى..." دىن ئىبارەت ختابلار مەڭگۈ ئۆلمەس ھەقىقەتتۇر. مۇئەللىپ ئوز ئەسرىدە كىشىلەرگە باللىق مەزگىلىدىن باشلاپ ئەقلىي تەربىيە، ئەخلاقىي تەربىيە، جىسمانىي تەربىيە، ھۈنەر ـ ماھارەت تەربىيىسى، گۈزەللىك تەربىيىسى قاتارلىق ئەتراپلىق تەلىم ـ تەربىيە بېرىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى تەكرار تەۋسىيە قىلىدۇ. مانا بۇلار ئەسەردە باشتىن ـ ئاخىرغىچە چاقناپ تۇرىدىغان پارلاق ئىدىيىدۇر.

ئەسەردە يەنە دۆلەتنى ئىلىم ـ پەن بىلەن باشقۇرۇش، دۆلەت ۋە جامائەت ئىشلىرىغا قابىل، بىلىملىك ۋە ئىقتىدارلىق كىشىلەرنى قويۇش، بىلىم ئەھلىنى سۆيۈش، ئىلمىي ئىجادىيەتكە كەڭ مەدەت بېرىشنى تەكرار جېكىلەيدۇ، مەرىپەتشۇناسلىقتا ئائىت بۇ ئۇلۇغۋار تەشەببۇسلار ھازىرمۇ رەئال قىممەتكە ئىگە. " قۇتادغۇبىلىك " داستانىدا مۇئەللىپ يەنە ئىجتىمائىي تەبىقىلەر، ئىجتىمائىي ھايات، مالىيە ـ ئىقتىساد، خارجى ئىشلار، ھەربىي ئىشلار، سىياسىي خىزمەت، قەھرىمانلىق جاسارىتى، " مۇكاپات ۋە جازا " ھەمدە قانۇنشۇناسلىق قاتارلىق كەڭ مەسىلىلەر ئۈستىدىمۇ چوڭقۇر تەھلىل ئېلىپ بارىدۇ. ئەسەرنىڭ نەزمە يەشمىسى ئاساسىدا يۇقىرىقى مەزمۇنلارغا ئالاقىدار بىر قىسىم مىساللارنى كۆرۈپ باقايلى:

ھاۋايى ـ ھەۋەسكە بېرىلمەسلىك توغرىسىدا:

ھەۋەسنى ئەقىل بىرلە باسقىن ئۇتۇپ،
بىلىم بىرلە يانچىغىن نەپسىڭنى تۇتۇپ.
تۆزۈلمەس تىلەسەڭ، ھەۋەس بويىنىن كەس،
تۆزۈلۈر ئەگرىلىك گەر ئۆلسە ھەۋەس.

ئۆزۈمچىلىك ـ مەنمەنچىلىكنىڭ ئاقىۋىتى ۋە ئۇنىڭغا قارشى تۇرۇش توغرىسىدا:

ئەگەر يۈك كىشىگە ئۆزەمچىل قىلىق،
ئۆزەمچىل قىلىقتا ئۇق ئات، قارشى چىق.
ياغى قىلمىغاننى شۇ قىلىق قىلار،
ياغىدىن بۇ ياغى نەچۈك پەرقلىق؟

ئەقىل ـ ئىدراك، پاراسەت ۋە بىلىمنىڭ ئۇلۇغلۇقى توغرىسىدا:

بىلىم بايلىق ئۇل، گادايلاشمايدىغان،
قاراقچى ۋە ئوغرى ئالالمايدىغان.
ئەقىلدىن بۆلەككە ھۆرمەت بولمىغاي،
ئەقىلسىز ئادەم ئۇ، بىر ئوچۇملا لاي.
ئەقىل كىمدە بولسا بولۇر ئۇ ئېسىل،
بىلىم كىمدە بولسا بولۇر خان ئۇ، بىل.

ئەقىل بىر چىراغدۇر، كوزى يوققا كوز،
ئۆلۈك تەنگە جان ئول، گاچا تىلغا سوز.

كىچىك پېئىللىقنىڭ ئۇلۇغلۇقى ۋە تەكەببۇرلۇقنىڭ يامانلىقى توغرىسىدا:

كىچىك پېئىل ئۇلۇغلۇق - سۇرەر كۆپ زامان،
تەكەببۇرغا تەگمەس ئۇلۇغلۇق هامان.
سۆيۈك ئەل ئىچرە كىچىك دىل كىشى،
سۆيۈلمەس تەكەببۇر، يىرىك دىل كىشى.
مەنسەپدارلارنىڭ پەزىلەتلىرى توغرىسىدا
كۆزى توق، هايالىق، نازۇكلۇق كەرەك،
تۇمەن هىل بىلىم ۋە زەرەكلىك كىرەك.
دىلى بولسۇن هەممە كىشگە كىچىك،
تىلى بولسۇن يۇمشاق، شەكەردەك چۈچۈك.
ئەگەر بولسا بەگلەر زالىم هەم يامان،
چىقار ئىشلار تۈز يولدىن هامان.

بىلىمنى ۋە بىلىم ئەهلىنى قەدىرلەش توغرىسىدا:

يوق بولسا جاهاندا هەكىم - ئىلىملىك،
تىرىپ، ئۈنمەس ئەردى يەردە يىگۈلۈك.
ئۇلار ئىلمى بولسا جاهاندا چىراغ،
يول ئازماس كىچىدە يورۇسا چىراغ.
قاتتىق سۆي ئۇلارنى قەدىرلە سوزىن،
تولا ياكى ئازدۇر ئۆگەن ئۇلار بىلگىنىن.
ئۇلار قوي پادىسى ئىچرە سەركىدۇر،
ئۇ باشلاپ ماڭسا قوي تۈز يولغا يۈرۈر.

پەرزەنتلەرگە تەلىم - تەربىيە بىرىشتە ئاتا ئانىنىڭ مەجبۇرىيەتلىرى توغرىسىدا:

تۇغۇلسا ساڭا ئاي كەبى قىز ـ ئوغۇل،
ئاڭا تەربىيەچى سەن ئۇزۇڭلا بول.
ئوغۇل ـ قىز خۇي ـ پەيلى بولسا يامان،
يامان قىلغان ئاتا ـ ئانا ئۇلارنى هامان.

ئۇياتلىق ۋە نومۇس پەزىلەتلىرى توغرىسىدا

كىشىنىڭ سەرخىلى ئۇياتلىق كىشى،
ئۇياتلىق كىشىدۇر كىشىلەر بەشى.
ئۇياتلىق كىشىگە پۈتۈن ئىشنى بەر،
ئۇياتلىق جاھالەت ئىشىگىن ئەتەر.

ئۇياتسىز ـ نومۇسسىز كىشىلەرنىڭ ماھىيىتى توغرىسىدا:

ئۇياتسىز كىشىدۇر كىشى رەزىلى،
دۇرۇست سۆز سۆزلىمەس ئۇياتسىز تىلى.
بىر گۆشسىز سۆڭەكتۇر ئۇياتسىز يۈزى،
ئەتىلمەس توشۇكتۇر ئۇياتسىز كۆزى.

تىل ـ سۆزنىڭ پەزىلەتلىرى توغرىسىدا

ئۆزۈڭنى كۆزەت بەك، ياخشى سۆزلىگىل،
سورالغاندا سۆزلە، يەنە قىسقا قىل.
كۆپ ئاڭلا بۇ سۆزنى تولا سۆزلىمە،
بىلىم بىرلە سۆز تۈز، ئىشلەتكىن ئەقىل.
كۆيەر ئوتقا ئوخشار كىرەكسىز سۆزۈڭ.
ئېغىزدىن چىقارما كۆيەرسەن ئۇزۇڭ.

ئاچكوز ـ ھىيانەتچىلەر توغرىسىدا

خىيانەت قەيەرگە گەر باسسا ئاياغ،
قاچار پايدىلىق ئىش ھەممىسى يىراق.
خىيانەتچى نەگە قول سۇنسا ئەگەر،
دېڭىزمۇ سۇسىزلار، قۇرۇپ كەتەر يەر.

شەخسىيەتچى، چېقىمچى ۋە پىتنە ـ پاساتچىلارنىڭ ماھىيىتى توغرىسىدا:

قېتىلما ئىككى خىل ئەرگە، يىراق تۇر،
قېتىلساڭ كۆرەرسەن چاتاق چىقىرۇر.
بىرىدۇ چىقىمچى، پىتنە ـ پاساتچى،
بىرى ئىككى يۈزلۈك شەخسىيەتچى.

ئادىل قانۇن ۋە قانۇننىڭ ئادالەتلىكى توغرىسىدا

ئادىل قانۇن كۆكتە ـ بىر تۈۋرۈك ئىرۇر،
ئۇ قانۇن بۇزۇلسا، ئاسمان يىقىلۇر.
يوق ئەرسە قانۇنلۇق بەگلەر مۇبادا،
يەتتە قات ئاسماننى بۇزاتتى خۇدا.
قىلىپ ئادالەت بىلەن ھەر ئىشتىن،
ئايرىماي بەگ يا قۇل دەپ ھېچكىشىن.
ماڭا تەڭ ئىككىسى قانۇن ئالدىدا،
بۆلەكچە بولماسمەن ھوكۇم ۋاقتىدا.
زالىم بەگ سۈرەلمەس بەگلىك دەۋرىنى،
كۆتۈرمەيدۇ خەلق ئۇنىڭ زۇلمىنى.
ئەل ئارتار، قانۇن بىرلە تۈزۈلۈر جاھان،
زۇلۇم بىرلە خوراپ ئەل، بۇزۇلۇر زامان.

4. ئەدىب ئەھمەتنىڭ مائارىپ ئىدىيىسى

ئەدىب ئەھمەت قاراخانىلارنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە ياشىغان ئاتاقلىق ئوقۇتقۇچى، شائىر ۋە

زامانىسىنىڭ مەشھۇر مۇتەپەككۇرى ئىدى. ئۇنىڭ " ئەتەبەتۇل ھەقايىق " (ھەقىقەتلەر بوسۇغۇسى) ناملىق دىداكتىك ئەسىرى ئۇيغۇر مائارىپ تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

" ئەتەبەتۇل ھەقايىق " ـ جەمئىي 14 باب، 484 مىسرادىن تەركىب تاپقان، باي پىداگوگىكىلىق مەزمۇنغا ئىگە داستان، ئەسەرنىڭ مائارىپ ئىدىيىسىنى تۆۋەندىكى قىسقا مىساللار بىلەن كورسىتىپ ئوتىمىز:

بىلىم ـ مەرىپەت توغرىسىدا:

ـ بىلىملىك كىشى قىممەتلىك دىنار (ئالتۇن ـ تىللا)؛ بىلىمسىز نادان ـ قىممىتى يوق ياماق، پاخال.

ـ ئىنساننىڭ زىنىنتى ـ ئەقىل.

ـ بىر بىلىملىك مىڭ نادانغا تەڭ.

ـ تۇرلۇك ـ تۇمەن ئىشلاردا نادانىنىڭ كۆرگۈلۈكى پۇشايمان؛ ئۇنىڭغا پۇشايماندىن ئۆزگە قىسمەت يوق.

پەزىلەت توغرىسىدا:

ـ ئەدەب ـ ئەخلاقنىڭ بېشى ـ تىل.

ـ كىشىنى تىل بىلەن ئازابلىما، بىلگىنكى، تىغ يارىسى ساقىيىدۇ، تىل يارىسى ساقايمايدۇ.

ـ كىشىگە ھەر ئىش كەلسە تىلدىن كىلىدۇ، ياخشىلىقمۇ، يامانلىقمۇ تىلدىن ئايان بولىدۇ.

قاراخانىلار دەۋرىدە يەنە رەشىد بىننى قەشقەرى (1083 ـ يىلى ۋاپات بولغان) ۋە ئىمامىدىن قەشقەرى (11 ـ ئەسىر) قاتارلىق مەشھۇر تىببىي ئۇستازلار ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ. ئىمامىدىن قەشقەرى يازغان " شەرھى ئەلقانۇن " ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ نوپۇزلۇق دەستۇرى ئىدى.

1216 ـ يىلللىرى چىڭگىزخانىنىڭ بىسمىدىن غەربكە قاچقان قىتانلارنىڭ سەركەردىسى كۈچلۈك نۇرغۇن لەشكەرلىرى بىلەن قاراخانىلار زىمىنىغا بېسىپ كىرىپ ۋەھشىيلەرچە قىرغىنچىلىق يۈرگۈزدى. نۇرغۇن ئالىملار دارغا ئېسىلدى. مەكتەپ، مەدرىسلەر كويىدۇرۋېتىلدى. كىتاب ۋە قولىيازمىلارنى يىغىپ گۈلخان ياقتى. داڭلىق ئالىم ۋە مەرىپەتچى ئەللامە ئالائىدىن مۇھەممەت خوتەنى 3000 ئوقۇغۇچىسى بىلەن بىللە ھازىرقى يۇرتخان كەنتى (6) دە تىرىك كۆمۇۋەتىلگەنىدى، خوتەننى " شەھىدانى خوتەن " دەپ ئاتاش ئەنە شۇ قانلىق تارىخنىڭ بىۋاستە يادنامىسى.

ئىزاھاتلار:

(1) " خەلق گەزىتى " 1983 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈندىكى سانى 7 ـ بەت.

(2) ئەينى زاماندا ئەرەب ئىسلامىيەت دۇنياسىنىڭ ئورتاق تىلى ھىسابلىناتتى.

(3) ئوپال قەشقەر شەھرىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا 45 كىلومەتر كىلىدىغان يەرگە جايلاشقان ۋە پامىر ئىتىكىدىن ئورۇن ئالغان، ھاۋاسى ساپ، تەبىئىي مەنزىرىسى گۈزەل بىر جاي.

(4) ئالىمنىڭ ئانىسى بۇبى رابىيە ئۆز زامانىسىدا ئوقۇمۇشلۇق ئايال ئىدى. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ

يتىلىشىگە چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن. مەخمۇت قەشقەرىنىڭ ئاتىسى ھۈسەيىن بىننى مۇھەممەت ۋە بوۋىسى مۇھەممەت بىننى يۈسۈپمۇ زامانىسىدا ئاتاقلىق كىشىلەر ئىدى. ئانا تەرەپ بوۋىسى سەيپىدىن تىخىمۇ بىلىملىك كىشى ئىدى.

(5) مەخمۇت قەشقەرى مىلادىنىڭ 1118 ـ يىلى ئوپالدا " مەدرىسەئى مەھمۇدىيە " نامىلىق يۇقىرى دەرىجىلىك مەكتەپ تەشكىل قىلىپ، ئۆزى سەككىز يىل ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان. ئۇ ئوقۇتقۇچىلىق خىزمىتىنى تاكى ۋاپات بولغۇچە داۋاملاشتۇرغان. مەھمۇت قەشقەرى 1126 ـ يىلى 97 يېشىدا ئانا يۇرتى ئوپالدا ۋاپات بولغان.

(6) بۇ جايدا ھازىرمۇ " ئەللامە شەھىتلىكى " دېگەن مازار بار. ئۇ قەدىمقى شەھەر خارابىسى " يۇرتخان " بىلەن تۇتىشىپ تۇرىدۇ.

5ـ باب ئوتتۇرا ئەسىردە قەشقەر مەركەز قىلىنغان ئۇيغۇر مائارىپى

يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئۇيغۇر كلاسسىك مائارىپى ئورخۇن، شامان ۋە مانى دەۋرى (552 ـ 844 ـ يىللار)، ئىدىقۇت مائارىپى دەۋرى (850 ـ 1250 ـ يىللار) ۋە بۇددىزم مائارىپى دەۋرى (75 ـ 992 ـ يىللار) جەريانلىرىدىن ئۆتۈپ، كېيىن قەشقەر مەركەز قىلىنغان قاراخانىلارنىڭ ئىسلامىيەت مائارىپى دەۋرى (870 ـ 1211 ـ يىللار) غا قەدەم قويدى. بۇ دەۋردىكى مائارىپ ئۇيغۇر كلاسسىك مائارىپىنىڭ يۇقىرى پەللىسى بولۇپ، پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيادا زور شۆھرەت قازانغانىدى.

يىگىرىدىن باش كۆتۈرۈپ چىققان ئىسلام دىنى ۋە ئىسلام مائارىپىنىڭ كۈچلۈك تەسىرى بىلەن باشقا دىنىي ئېتىقادلار تارىم ۋادىسىدىن سىقىپ چىقىرىلىپ، ئىسلامىيەت مائارىپى ئۈستۈنلۈككە ئىگە بولدى ۋە ئىنتايىن تېز راۋاجلاندى.

ئىسلامىيەت دۇنياسىنىڭ بىلىم ـ مەرىپەت ئىشلىرى تازا گۈللەنگەن مەزگىللىرىدە بىرلا باغدات شەھرىدە 30 ئالىي بىلىم يۇرتى، 36 ھوكۇمەت كۇتۇپخانىسى بار ئىدى. مىلادىنىڭ 830 ـ يىلى بۇ يەردە چوڭ كولەمدىكى ئىلمىي ھېكمەت مۇزېيى (بەيت ئال ھكمە) تەسىس قىلىندى. ئۇ ئەينى زاماندىكى ئەڭ ئاتاقلىق پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئىدى. بۇ ئاكادېمىيىنىڭ بىرىنچى باشلىقى ھۇنەيىي ئىشاق (809 ـ 837 ـ يىللىرى باغدات ئاكادېمىيىسىگە رەئىسلىك قىلغان) ۋە ئۇنىڭ ئىككى ئوغلى بىرلىكتە يۇناننىڭ قەدىمقى كلاسسىك پەلسەپە ئەسەرلىرىنى ئەرەبچىگە تەرجىمە قىلىپ چىققان. ئۇلارنىڭ ئايلىق ئىش ھەققىگە 500 دىناردىن ئالتۇن بېرىلگەن؛ كېيىن ئۇلارغا يەنە تەرجىمە ئورىگىنالى قېلىنلىقىدا ساپ ئالتۇن مۇكاپات قىلىنغان. بۇ دەۋر ئىسلامىيەت مائارىپىنىڭ ئالەمشۇمۇل شۆھرەت قازانغان ئالتۇن دەۋرى ھېسابلىناتتى. ئوتتۇرا ئاسىيالىق مۇتەپەككۇر ۋە داڭلىق ئالىملاردىن

مەدر ئىمن مۇسا خارەزمى (750 ـ 847)، ئەبۇنەسر فارابى (870 ـ 950)، ئەبۇئەلى ئىبنى سىنا (980 ـ 1037) ۋە ئەبۇرەيھان بىرونى (972 ـ 1049) قاتارلىق ئالىملار ئەنە شۇ دەۋر ماڭارىپىنىڭ مەھسۇلى ئىدى.

مىلادىنىڭ 950 ـ يىلى ئۇبۇلھەسەن سەيىد ھاتەم، سەيىد جالالدىن باغدادى ئىسىملىك ئىككى چوڭ ئالىم ئوردۇكەنت (قەشقەر) كە كېلىپ، ئىسلام دىنى ۋە ئىسلام ماڭارىپىغا ئاساس سالدى. مەزكۇر ئىككى ئولىمانىڭ دالالىتى بىلەن مىلادىنىڭ 953 ـ يىلى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان بىرىنچى بولۇپ ئىسلام ئېتىقادىنى قوبۇل قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن قەشقەر ئاھالىسمۇ كەينى ـ كەينىدىن ئىسلام ئىدىيىسىنى قوبۇل قىلدى. 24 يىللىق سوقۇش (997 ـ 1021 ـ يىللار) نەتىجىسىدە بۇددىزمنىڭ جاھىل قورغىنى بولغان خوتەن خانى ياغلىقار يەڭىلىپ، پۈتۈن خوتەن خەلقى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى ۋە بۇ يەرلەردە ئەرەب ئەلىپبەسى ئاساس قىلىنغان يىڭى يېزىق يۈرگۈزۈلدى.

"دىن ـ ئىنسانلارنىڭ دۇنيانى تونۇش جەريانىدىكى مۇھىم ئىپادىلىرىنىڭ بىرى..."(1)

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ دىني ئەتىقادى ۋە ماڭارىپ ئىدېئولوگىيىسىدە يۈز بەرگەن تارىخىي بۇرۇلۇشلارمۇ دەل دۇنيانى تونۇش ۋە ھەققەت ئۈستىدە ئىزدىنىش پائالىيەت جەريانى بولدى.

ماۋزېدۇڭ: "... بىز تارىخنى ئۈزۈۋەتمەيمىز، بىز كۇڭفۇزىدىن تا سۇن جۇڭشەنگىچە بولغان پۈتۈن ئۆتمۈشنى يەكۈنلەپ، قىممەتلىك مىراسلىرىمىزغا ۋارىسلىق قىلىشىمىز كېرەك..." دېگەنىدى.

جۇڭخۇئا مىللەتلىرىنىڭ بىر ئەزاسى بولغان ئۇيغۇرلارنىڭ كلاسسىك ماڭارىپ مىراسلىرىغىمۇ ئەنە شۇ كاتەگورىيىگە كىرىدۇ. قاراخانىلار دەۋرىدە قەشقەر مەركەز قىلىنغان ماڭارىپ ئەنە شۇ پارلاق مىراسلىرىمىزنىڭ مۇھىم نامەيەندىلىرىدىن ھىسابلىنىدۇ.

قاراخانىلار دەۋرىدە ھەممە ۋىلايەت، ناھىيىلەردە باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا دەرىجىلىك مەكتەپلەر قۇرۇلغان. بولۇپمۇ قەشقەردە مەشھۇر ئالىي بىلىم يۇرتى ـ "مەدرىسەئى ساجىئە" تەسىس قىلىنغانىدى، بۇ ئالىي بىلىم يۇرتىدا داڭلىق ئالىملاردىن ھۈسەيىن ئىبىن خەلەپ، سەيىد جالالدىن باغدادى، خوجا ياقۇپ سۇزۇكى، ھۈسەيىن پەيزۇللا، جامالدىن قەشقەرى، رەشىدە ئىبىن ئەلى قەشقەرى، ئىمادىدىن قەشقەرى قاتارلىق نۇرغۇن نوپۇزلۇق ئالىملار مۇئەللىملىك قىلدى. "ساجىئە" بىلىم يۇرتىغا ئۇنىڭدىن باشقا يەنە نۇرغۇنلىغان ئالىملار، پەيلاسوپلار، تارىخچىلار، شائىر ـ يازغۇچىلار توپلىنىپ ئىلمىي مۇنازىرلەر ئېلىپ باراتتى.

"ساجىئە" بىلىم يۇرتىنىڭ دەرسلىكى ماتېماتىكا، يۇنان پەلسەپىسى، تىلشۇناسلىق، ئاسترونومىيە تىبابەتچىلىك ئىلمى، لوگىكا، تارىخ، جۇغراپىيە، ئىلمىي روھ ساھەلىرىگىچە كېڭەيدى. تۈرلۈك كاتەگورىيىلەر بويىچە نۇرغۇن ئىلمىي تەتقىقات ئەسەرلىرى يېزىلدى. بۇ ئەسەرلەر ئەرەب ئەلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يىڭى يېزىقى بىلەن يېزىلاتتى (3 ـ جەدۋەلگە قاراڭ).

بىز تۆۋەندە قاراخانىلار ماڭارىپىنىڭ ئەڭ بۈيۈك نامايەندىلىرىدىن بولغان بىر قانچە ئالىملارنىڭ

پېداگوگىكىلىق ئىدىيىسىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز:

1. ئېنسىكلوپېدىست ئالىم ـ ئەبۇنەسىر فارابى

ئىلىم ـ پەن دۇنياسىدا ئارىستوتەلدىن كېيىن ئىككىنچى ئۇستاز دەپ شۆھرەت قازانغان ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر ئەبۇنەسىر فارابى ھىجرىيىنىڭ 295 ـ يىلى (مىلادى 870 ـ يىلى) قاراخانىلارنىڭ يازلىق پايتەختى بالاساغۇن رايونىنىڭ گۈزەل شەھىرى فاراب (ئوترار) دا دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ دادىسى مەدرىس جايدا ئەڭ ئابرويلۇق ۋە مەرىپەتپەرۋەر زات ئىدى. ئالىمنىڭ ئوسمۈرلۈك ۋە ياشلىق دەۋرى فاراب شەھرىدە ئۆتتى ۋە بۇ يەردە باشلانغۇچ، ئوتتۇرا مەكتەپنى تۈگەتتى. كىچىكىدىنلا بىلىم خۇمار، تالانتلىق فارابى ئىلىم ـ پەننىڭ يۇقىرى چوققىسىغا چىقىشقا ئىنتىلەتتى. لېكىن ئۇ چاغدا فاراب شەھرىدە ھەتتا بالاساغۇن رايونىدا ئۇنىڭ ئارزۇسىنى قاندۇرالايدىغان ئالىي بىلىم يۇرتى ۋە بىلىملىك ئوقۇتقۇچىلار يېتەرلىك ئەمەس ئىدى. قەشقەردىكى "مەدرىسەئى ساجىئە" ئالىي مەكتىپى يېڭىدىن تەسىس قىلىنغانىدى. شۇڭا ئۇ ئاشۇ دەۋردىكى ئىسلامىيەت مائارىپىنىڭ ئاتاقلىق مەركىزى ـ باغدات شەھرىگە بېرىپ بىلىم ئاشۇردى ۋە ئىلمىي تەتقىقات ئىشلىرىغا كىرىشتى. باغداتتىكى ئالىي مەرىپەت مۇھىتى بۇ تالانتلىق ياش ئالىمنىڭ بىلىم چوققىسىغا چىقىش ئارزۇسىغا كەڭ ئىشىك ئېچىپ بەردى. ئەبۇنەسىر فارابى ئالدى بىلەن تىرىشىپ ـ تىرمىشىپ پارس تىلى، ئەرەب تىلى، گىرېك ۋە لاتىن تىللىرىنى پىششىق ئىگىلىدى، ئۆزىنى ئۆتمەي ئەرەب تىلىدا ئەسەر يازالايدىغان، گىرېك تىلىدىكى پەلسەپە ۋە باشقا ئىلمىي ئەسەرلەرنى بىمالال چۈشىنەلەيدىغان سەۋىيىگە يەتتى. فارابى باغداتتا 40 يىلچە ئىلىم ـ پەن تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللاندى. بۇ جەرياندا ئۇ بىرىنچى ئۇستاز دەپ شۆھرەت قازانغان يۇنان پەيلاسوپى ئارىستوتېلنىڭ نۇرغۇن ئەسەرلىرىنى ئەرەبچىگە تەرجىمە قىلدى ۋە بۇ ئەسەرلەرگە قارىتا ئىجادىي تەپسىر (ئىزاھ) يازدى.

فارابى باغدات، ھىرات، ھەرران، مىسىر ۋە شام شەھەرلىرىدىكى ھېسابسىز مۇنبەرلەردە ئىلمىي لېكسىيە ئوقۇدى ۋە ئىلمىي مۇنازىرىلەرگە قاتنىشىپ، كۆپ ئۇستۇنلۇككە ئېرىشتى. ئەرەب ئالىمى ئەبۇبەكرى بەيھاق (994 ـ 1065 ـ يىللار) فارابى 20 خىلدىن ئارتۇق تىل بىلەتتى، دەپ يازغانىدى. فارابى ئىلىم ـ پەننىڭ تۈرلۈك كاتەگورىيىلىرى بويىچە 200 پارچىغا يېقىن ئەسەر يازدى. بۇ ئەسەرلەر پەلسەپە، لوگىكا، ماتېماتىكا، خىمىيە، ئاسترونومىيە، تىبابەتچىلىك، مۇزىكا، سىياسىي تۈزۈم، پەزىلەت ۋە بەدىئىي ئەسەر نەزەرىيىلىرى قاتارلىق كەڭ ساھەنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ھازىر مەلۇم بولغان فارابى ئەسەرلىرىنىڭ 119 خىل بىبلوگرافىيىسى (ئىسىملىكى) ئۇنىڭ ھەقىقەتەن ئېنسىكلوپېدىست ئۇلۇغ ئالىم ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

كېيىنكى زامانلاردا ياۋروپالىقلار فارابى ئەسەرلىرىنى "ئەل فارابىئۇس" تەخەللۇسىدا گىرېك ۋە لاتىن

تىللىرىغا تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلدى ۋە فارابىشۇناسلىق تەتقىقاتىنى ئېلىپ باردى. ئەرەب تارىخچىسى ئىبنى ھەللىكان فارابىنى "ئىسلامىيەت دۇنياسىدا ئۇنىڭغا تەڭلەشەلەيدىغان ھېچكىم يوق" دەپ باھالىغانىدى. سامانىلار شاھى ناسىر سامانى فارابىنى "ئىككىنچى ئۇستاز" (ئارىستوتېلدىن كېيىن) دېگەن ئۇنۋان بىلەن ئاتىدى ۋە فارابى ئەسەرلىرىنى ئاشۇ تەخەللۇس بىلەن نەشر قىلدۇردى.

مەشھۇر قانۇنشۇناس ۋە مەنتىقشۇناس ئەل ئامادى (1156 ـ 1233) فارابىغا باھا بېرىپ مۇنداق يازغان: "فارابى ئەڭ كەمتەر ۋە كىچىك پېئىل زات ئىدى. مەنسەپ ۋە مال ـ دۇنيانى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمەيتتى. ئۇ دەمەشقتە بىر چوڭ باغقا قاراۋۇلچى بولۇپمۇ ئىشلىگەن. كېچىلىرى قاراۋۇل پانۇسلىرىنىڭ نۇرىدىن پايدىلىنىپ كىتاب كۆرەتتى ۋە يازاتتى. ئەنە شۇنداق ئىجتىھات قىلىپ ئۆگىنىپ ئاخىرى ئۆز زامانىسىنىڭ كاتتا ئەللامەسى مۇقامىغا يەتكەن. فارابى پەلسەپە ئىلمى توغرىسىدا ئەڭ مۇكەممەل تەرىپ بەرگەن. ئۇ شۇنچە تولغان ئىلمىي ھېكمەت ئىگىسى بولسىمۇ يەنىلا مەغرۇرلۇقتىن خالى ئىدى.

6ـ باب چاغاتاي دەۋرىدە ئۇيغۇر مائارىپى

كېيىنرەك چىڭگىزخان ئېستىلاسى نەتىجىسىدە چىڭگىزخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى چاغاتاي (1179 ـ 1242 ـ يىللار) ئۆزىگە تەقسىم قىلىنغان زېمىنغا ئۇيغۇرلار رايونىنى قوشۇپ ئىدارە قىلدى. چاغاتاي ئولۇسى ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئاشۇ دەۋرنى تارىخچىلار ئۇنىڭ نامى بىلەن "چاغاتاي دەۋرى" دەپ ئاتىدى.

چاغاتاينىڭ پايتەختى ئالمىلىق (ھازىرقى ئىلى) بولۇپ، مەشھۇر ئۇيغۇر ئالىمى ۋە داڭلىق پېداگوگ سىراجىدىن ئەبۇ ياقۇپ ئىبنى ئەبۇ يۈسۈپ سەككاكى (1160 ـ 1128 ـ يىللار) چاغاتاينىڭ ئىلمىي مەسلىھەتچىسى ئىدى. مەشھۇر دىپلومات ۋە سىياسەتچى قۇتبىدىن بولسا چاغاتاينىڭ باش دوختۇرى، تالانتلىق مائارىپچى ۋە يىرا ئىگىلىك ئىنژېنىرى ، مەسئۇتبەگ چاغاتاينىڭ ئۇيغۇرلار رايونىدىكى باش ۋالىسى ئىدى.

ئۇيغۇر ئالىمى سەككاكى ۋە مەسئۇتبەگنىڭ ئىجتىھات كۆرسىتىشى ئارقىسىدا، ئۇيغۇرلارنىڭ كلاسسىك مائارىپى مۇشۇ دەۋردە يەنە قايتىدىن گۈللەپ، ئىنتايىن زور تەرەققىي قىلدى. بۇ چاغدا ئالمىلىق، بۇخارا ۋە قەشقەر ئوتتۇرا ئاسيا بويىچە ئىلىم ـ پەن مەركەزلىرىگە ئايلاندى. بولۇپمۇ مەسئۇتبەگ ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىي ـ مائارىپىنى راۋاجلاندۇرۇش يولىدا ئىنتايىن زور ئەمگەك سىڭدۈردى.

مەسئۇتبەگ نايمان ـ كىدانلار تەرىپىدىن ۋەيران قىلىۋېتىلگەن قەشقەردىكى مەشھۇر ئالىي بىلىم يۇرتى "مەدرىسەئى ساجىئە" نىڭ خارابىسى ئورنىدا مىلادىنىڭ 1260 ـ يىلى "مەسئۇدىيە" ناملىق

نوپۇزلۇق بىلىم يۇرتى ۋە ئۇنىڭ يېنىدا "سائادەت" ناملىق داڭلىق كۇتۇپخانا تەسىس قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر كلاسسىك مائارىپى قايتىدىن راۋاجلىنىپ، قەشقەر پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە "سانى بۇخارا" (ئىككىنچى بۇخارا) دېگەن شەرەپلىك نامغا ئىگە بولدى.

مەسئۇتبەگ 1254 ـ يىلدىن 1289 ـ يىللارغىچە ئۆزىنىڭ نامىدا ئاتالغان بۇ ئالىي بىلىم يۇرتىغا شەخسەن ئۆزى بىۋاستە رىياسەتچىلىك قىلدى. مەسئۇتبەگنىڭ يېقىن دوستى ـ مەشھۇر ئالىم جامال قەرشى (1230 ـ يىلى تۇغۇلغان، "سۇرراھ" ناملىق يىرىك قامۇسنىڭ ئاپتورى) "مەسئۇدىيە" بىلىم يۇرتىنىڭ نوپۇزلۇق مۇددەررىسى (پروفېسسورى) ئىدى. ئۇ، "مەسئۇدىيە" بىلىم يۇرتىنى تەرىپلەپ مۇنداق يازىدۇ:

"... بۇ مەكتەپكە ھەممە ئىقلىمدىن ھەر يىلى مىڭلاپ ئوقۇغۇچى كېلىپ تۇرىدۇ. بۇ يەردە يالغۇز ئىلاھىي تەلىماتلا ئەمەس. بەلكى مۇھىمى ئارىستوتېل، سوقرات، خارەزمى، فارابى، ئىبنى سىنا پەلسەپىلىرى... تەتقىق قىلىنىدۇ، ئەرەب، پارس ۋە ئوردۇ قاتارلىق چەت ئەل تىللىرى ئوقۇلىدۇ" ("ساياھەت خاتىرىسى" ـ جامال قەرشى، 1273 ـ 1274 ـ يىللار).

"مەسئۇدىيە" بىلىم يۇرتىدا ئۇنۇۋان ۋە مۇنتىزىم ئىمتىھان تۈزۈمى يولغا قويۇلغان. ئوقۇش پۈتتۈرگۈچىلىك ئەسەر يازغانلارغا ئەللامە (ئاكادەمىك، دوكتور)، ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغانلار مۇدەررىس (پروفېسسور)، ئۈچىنچى دەرىجىلىكلەرگە بولسا موللا ياكى خەلپەت ئۇنۋانى بېرىلەتتى.

"مەسئۇدىيە" بىلىم يۇرتىدا ئوقۇش پۈتتۈرگەنلەر ئىچىدە نۇرغۇن زىيالىيلار چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ مەمۇرىي باشلىقى بولۇپ ئىشلىدى. ھەتتا خانبالىقتا ھوكۇمران بولۇپ تۇرغان چىڭگىزخاننىڭ نەۋرىسى قۇبلاي (1215 ـ 1294 ـ يىللار) نىڭ باش مىنىستىرى (باشبۇغ) لىكىدىكى بەزى خادىملارمۇ ئەنە شۇ مەكتەپتە ئوقۇغان.

بۇ يەردە شۇنىمۇ ئالاھىدە قەيت قىلىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، بۈيۈك ئۇيغۇر ئالىمى، مەشھۇر پىداگوگ ۋە تالانتلىق مەمۇرىيەت باشقۇرغۇچى تاتا تۇڭا ئەينى زاماندا چىڭگىزخاننىڭ ھەممە ئوغۇل ـ قىزلىرىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى ئىدى. چاغاتاينىڭ ئۆزىمۇ ئەنە شۇ ئۇيغۇر ئوقۇتقۇچىدا ئوقۇپ ساۋات چىقارغان. تاتا تۇڭا دەسلەپتە نايمان ئېلىنىڭ تايانخان (كۈنخان) ئوردىسىدا باش ئىلمىي مەسلىھەتچى ۋە ئوقۇتقۇچى بولغان. كېيىن چىڭگىزخان ئىمپېرىيىسى قۇرۇلغان چاغدا چىڭگىزخان بۇ ئۇيغۇر ئالىمنى ئوز ھۇزۇرىغا تەكلىپ قىلىپ، ئوردا ئوقۇتقۇچىسى قىلغان. تاتا تۇڭا ئەنە شۇ چاغدا كىدان ۋە موڭغۇل ئەلىپبەسىنى ۋە گرامماتىكا قائىدىسىنى يەنى تۇنجى كىدان ۋە موڭغۇل يېزىقىنى كەشىپ قىلىپ بەرگەنىدى. بۇ يېزىق كېيىن جۇرجان ۋە چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا يېزىقىنىڭ نەمۇنىسى بولۇپ قالدى. تاتا تۇڭا ئىجاد قىلغان كىدان، موڭغۇل ۋە مانجۇ يېزىقى قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇرخۇن ئەلىپبەسى ئاساسىدا تۈزۈلگەن.

تاتا تۇڭانىڭ تەربىيىسى خىلى سىڭگەن چاغاتاي ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئۇيغۇرلار رايونىنى ئىدارە قىلىشقا

باشلىغاندىن كېيىن بىرقەدەر كەڭ سىياسەت يۈرگۈزدى. بولۇپمۇ ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ مەسلىھەتى بىلەن ئىش قىلىشنى يولغا قويدى. ئۇنىڭ كەڭ ئىمپەرىيىسىدە ئۇيغۇر تىلى بىردىنبىر ھوكۇمەت تىلى ۋە ئالاقەت تىلى بولدى؛ مەمۇرىي ئىشلار ئەنە شۇ تىل بىلەن يۈرگۈزۈلدى.

مەشھۇر ئەرەب تارىخچىسى ئىبنى ئەل بەشر (1388 ـ 1450 ـ يىللار) مۇنداق يازىدۇ: " ... بۇ يەردە مەنسەپ بەلگە ناملىرى، بۇيرۇق ـ پەرمانلار، يازما ئەسەرلەر ئۇيغۇر تىلى بىلەن بولىدىكەن، پەقەت مۇشۇ تىلنى بىلگەن كىشى روناق تاپالايدىكەن، ھۆرمەتكە ئامەتكە سازاۋەر بولالايدىكەن" (كىرىپپورت، "ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى" 56 ـ بەت).

كېيىنكى تارىخچىلار ۋە تىلشۇناسلار بۇ تىلنى مۇشۇ چوڭ رايوننىڭ سۈيۈرغال ئىگىسى چاغاتاينىڭ نامى بىلەن باغلاپ "چاغاتاي تىلى" دەپ ئاتىدى.

"قۇتادغۇبىلىك" ـ قاراخانىلار "خاقانىيە تىلى" ئاساسنى تىكلىگەن بولسا، خوجا ئەھمەت يەسىۋى تەرىپىدىن 1145 ـ يىلى يېزىلغان "دىۋان ھىكمەت" ۋە قەشقەرلىك چوڭ مۇدەررىس نەسىردىن ئىبنى بۇرھاندىن رابغۇزى تەرىپىدىن 1310 ـ يىلى يېزىلغان "ئەۋلىيالار قىسسەسى" ناملىق رومان "چاغاتاي تىلى" ئاساسنى تىكلىگەندى. چۈنكى بۇ ئىككى ئەسەر شۇ زاماندا ئۆيمۇ ئۆي ئوقۇلىدىغان، تەسىرى پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا كەڭ تارالغان ئەدەبىي كىتابلار ئىدى. بۇ ئەسەرلەرنىڭ تەسىرى ئارقىلىق ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئورنى كۈندىن ـ كۈنگە مۇستەھكەملەندى.

چاغاتاي مائارىپىنىڭ مىراسلىرى تاكى كېيىنكى ئەسىرلەرگە قەدەر ئوز رولىنى يوقاتماي كەلدى. نەتىجىدە ئۇيغۇرلار ئۇزاق تارىختىن بۇيان ئوتتۇرا ئاسىيادا ئەڭ ئۇقۇمۇشلۇق خەلق بولۇپ كىلىشۋاتقان سالاھىيتىنى ئوچۇق كورسەتتى.

پروفېسسور مالوف مۇنداق دەپ يازىدۇ: "موڭغۇللار ئارىسىغا مەدەنىيەت تارقاتقان، ئۇلارغا ئۇستاز بولغان ۋە ئۇلارنىڭ ھاكىمىيەت ئورىدىسىدا ئىش يۈرگۈزگەنلەر ئۇيغۇرلار ئىدى."

بۇ ئەھۋال يالغۇز چاغاتاينىڭ سۈيۈرغال زىمىندىلا ئەمەس، ھەتتا قۇبلايخان تەسىس قىلغان يۈئەن سۇلالىسى ھاكىمىيتىدىمۇ شۇنداق. بۇنىڭ مىسالى قىلىپ، قۇبلايخاننىڭ ۋەزىرى ھەسەن ئەيىار، چەت ئەللەر بىلەن ئالاقەت باغلاش ۋەزىرى ساقى، كوپ تىل، جۇملىدىن گىرك ۋە لاتىن تىلىنى بىلىدىغان ئالىم ۋە خىرىستىئان دىنىي ۋەزىرى رەببانى، جەنۇبىي جۇڭگو ۋەزىرى ئۆمەر، باش ئادۋوكات ۋەزىرى بورۇل ئەيىار، ھەربىي سەركەردە چاغان تۆمۇر بىلەن كۆك تۆمۇر، ئاسترونومىيە ئالىمى جامالىدىن، ئاتاقلىق ئەدىب يۈنۇس ھەييام، ئاتاقلىق دوختۇر يەھيا، يېزا ئىگىلىك ئالىمى تۆمۇر تۇۋرۇك، "جۇرجىت تارىخى" ناملىق ئەسەرنى يازغان تارىخچى سارابان، "سۇڭ سۇلالىسى تارىخى" نىڭ ئاپتورى يانسارى، مەشھۇر كومپوزىتور مۇھەممەت چولپان، كۆپ تىل بىلىدىغان تىلشۇناس ئەلسارىلارنى كورستىپ ئۆتۈش كۇپايە. بولۇپمۇ ئاتاقلىق ئالىم تۆمۇر تۇۋرۇك يازغان "زىرائەت ئوسۇملۇكلىرىنى يېتىلدۇرۇش پرىنسىپلىرى" ناملىق ئىلمىي ئەسەر تاكى يېقىنقى چاغلارغىچە ئىلمىز

مەكتەپلەردە ئوقۇلىدىغان مۇھىم دەرسلىك كىتاب بولۇپ كەلدى.

چاغاتاي ئوردىسىنىڭ باش دوختۇرى مىجىت ۋە قۇبلاينىڭ باش دوختۇرى يەھيانىڭ ئالىملىق ۋە خانبالىقتا ئاچقان سۇنۇق كەسەللىكىنى داۋالاش مەكتىپى ۋە مال دوختۇرلۇق مەكتەپلىرى نۇرغۇن شاگىرتلارنى يېتىشتۈرگەن. بۇ دوختۇرلار سىر دەريا ۋادىسىدىن تارتىپ تاكى خۇئاڭخې ۋادىسىغىچە ئات ئۈستىدە يۈرۈپ بىمالال ۋاراچىلىق ۋە تېبابەتچىلىك قىلاتتى. بۇ ھەقتە ئىلىمىزنىڭ مېدىتسىنا كىتابى - مەشھۇر "نەيجىڭ" ناملىق كلاسسىك قامۇستا يېزىلغان تۆۋەندىكى پاكىتلارنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە بولىدۇ:

"غەربىي رايون - ئالتۇن ۋە قاشتېشى ماكانى، ئۇ يەردىكى خەلقنىڭ ئوزۇقلىنىشى ياخشى، گۆش، ماي بىلەن ئوزۇقلىنىدۇ، تائاملىرى قۇۋۋەتلىك بولغاچقا، كېسەللەر ئۇ يەردىكى كىشىلەرنىڭ تېنىنى زەھەرلىيەلمەيدۇ."

"ئۇيغۇرلار ئۈزۈم، بەدە، ئانار، زىغىر، ياڭاق، پۇرچاق، يۇمغاقسۇت، پىياز، سامساق، زاراڭزا چېچىكى قاتارلىق ئۆسۈملۈك ۋە گىياھلاردىن ياخشى دورىلارنى ياسايدۇ. ئانارنىڭ پوستى مەددە قۇرتىنى يوقىتىدىكەن. ئانار گۈلى كىشىنىڭ روھىنى زوقلاندۇرۇش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە ئىكەن. زىغىرنىڭ تەبىئىتى مۆتىدىل بولۇپ، مىجەزنى تەڭشەيدىكەن، ئۈزۈم پەي بىلەن سوڭەككە قۇۋۋەت بېرىدىكەن."

يەنە "جۇڭگىلۇ" ناملىق تىببىي ئەسەردە قۇبلايخاننىڭ باش دوختۇرى يەھيانىڭ ئىچىتقۇ دورىسىنى كەشىپ قىلىپ، سىچۈئەن ئۆلكىسىدە پەيدا بولغان قورقۇنچلۇق ۋابا كېسىلىنى ساقايتقانلىقى بايان قىلىنغان. شۇ كىتابنىڭ 22 - تومىدا يەنە مۇنداق تەسۋىرىي پاكىتلار يېزىلغان:

رىن زىجاۋ دېگەن كىشى ئېيتىدۇ: "ئۆيگە قايتىۋاتسام قوشنامنىڭ ئوغلى بەشى قاتتىق ئاغرىپ، نالە - پەرياد ئىچىدە يېتىپ قاپتۇ، بىر ئۇيغۇر تېۋىپ كېلىپ، پېشىدىكى ئۈستىرا بىلەن بالىنىڭ پېشانىسىنى يېرىپ، بىر كىچىك قۇرتنى ئېلىۋەتتى. ھېلىقى قۇرت قاتتىق تاشتەك ئىدى. قۇرت بىرئاز ھەرىكەت قىلىپ تۇرۇپ، ئۈزۈن ئۆتمەي ئۆلۈپ قالدى. بالىمۇ دەرھال ساقايدى."

يەنە شياشۇسۇ دېگەن كىشى ئېيتىدۇ: "پىڭچياڭ ئەگمىسى يېنىدا بىر كىشىنىڭ ئېتى قورسىقى كۆپۈپ يېتىپ قالغانىكەن. بىر ئۇيغۇر دوختۇر كەلدى - دە، ئاتنىڭ پۇتىدىن بىر نىمىنى كېسىۋەتتى، ھايال بولماي ئات ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى..."

يۇئەن سۇلالىسى تەزكىرىلىرىدە يەنە مۇنداق تارىخىي پاكىتلار نەقىل كەلتۈرۈلگەن:

... ئىچكىرىگە كېلىپ تىجارەت قىلىدىغان بىرنەچچە مىڭ سودىگەرلەر قاتارىدا ئۇيغۇر تېۋىپلىرىمۇ كۆپ ئىدى. ئۇلار بېيجىڭ قاتارلىق جايلاردا نۇرغۇن دورىخانىلارنى ئاچقان ۋە داۋالاش ئورگانلىرىنىمۇ قۇرغان. بۇ دورىخانىلاردا سېرىق قۇيرۇقلۇق جەرەننىڭ ئەزالىرىدىن ياسالغان قىممەتلىك دورىلار بار ئىدى. بۇ دورىلار ئادەمنى سەمرىتىش، سوغۇق يەلنى ھەيدەش خۇسۇسىيىتىگە

ئىگە ئىدى. ياز كۈنلىرى دورىخانىلاردا قىمىزمۇ سېتىلاتتى ، قىمىز بولسا قىرىلىقنى كەتكۈزۈپ، ئادەم ئورگانىزمىنى، بولۇپمۇ ئۆپكە بىلەن يۈرەكنى ياشارتىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە ئىدى.يۇقىرىدىكى پاكىتلار چاغاتاي زامانىسىدىكى ئۇيغۇر مائارىپىنىڭ ئەينى زامان شارائىتىدا ئىختىساسلىق كىشىلەرنى قانچىلىك يېتىشتۈرگەنلىكىنىڭ بىر تەرىپى.

شۇنىڭ بىلەن بىللە بىز چاغاتاي مائارىپىنىڭ يادروسى بولغان قەشقەردىكى "مەسئۇدىيە" بىلىم يۇرتىنىڭ كېينكى ئەۋلادلار ئۇچۇن يەتكۈزگەن مىراس مېۋىلىرىنى يەنىمۇ ئىچكىرىلەپ ئۆگىنىپ كۆرىدىغان بولساق، ئۇنىڭ پارلاق نەمۇنىلىرى كۆز ئالدىمىزدا تېخىمۇ جانلىق نامايەن بولىدۇ.

بىز يۇقىرىدا قەيت قىلىپ ئۆتكىنىمىزدەك تۈرلۈك جايلاردىن مىڭلىغان تالىپلار "مەسئۇدىيە" بىلىم يۇرتىغا كىلىپ بىلىم ئالاتتى. بۇلارنىڭ بەزىلىرى كەشمىر ۋە لاھۇردىن، بەزىلىرى بالاساغۇن ۋە قىپچاق دالىلىرىدىن، بەزىلىرى خۇراساندىن ھەم تارىم بويلىرىدىكى تۈرلۈك شەھەر - يېزىلاردىن ۋە ئىلى دەريا ۋادىسىدىن كىلىپ مەكتەپتە قونۇپ ئوقۇيتتى. ئوقۇش پۈتتۈرگەنلەر ئىچىدە نۇرغۇن كىشىلەر ئاتاقلىق شائىر ۋە ئالىملاردىن بولۇپ تونۇلۇپ، تۈرلۈك جايلاردا ئوقۇتقۇچىلىق قىلاتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە خۇراساندا ئوقۇتقۇچى بولۇپ ئىشلىگەن ۋە پۈتۈن ئۆمرىنى مائارىپ ئۇچۇن بېغىشلاپ چوڭ نەتىجە بىلەن ئابروي قازانغان سەئىد قەشقەرى، مەۋلانا ئەبەيدۇللا لۇتفى قاتارلىقلار بار. سەئىد قەشقەرى خۇراساندا ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە ئىشلەپ، كۆپ ئالىملارنى يېتىشتۈرگەن. مەشھۇر پارس شائىرى ئابدۇراھمان جامى (1414 ـ 1492) مۇ سەئىد قەشقەرىنىڭ شاگىرتلىرىدىن بىرى ئىدى.

چاغاتاي ئەۋلادلىرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ئۇيغۇر مائارىپى ئۇچۇن ئىنتايىن چوڭ تەسىر كورسەتكەن مەرىپەتپەرۋەر يازغۇچى مەۋلانا ئەبەيدۇللا لۇتفى (1366 ـ 1465 ـ ييللار) بىلەن ئەلىشىر ناۋايى (1441 ـ 1501 ـ ييللار) مائارىپ تارىخىمىزدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

لۇتفى ئىستىداتلىق يازغۇچى بولۇپلا قالماي، يەنە نوپۇزلۇق مائارىپچى ئىدى. شۇڭا كىشىلەر ئۇنى "پاساھەتلىك ئەدىپ" ھەم "ئەزىز، تەۋەرۇك زات" دەپ قوش ئۇنۋان بىلەن ھۆرمەتلەيتتى. ئەلىشىر ناۋايى ئۇنى "مەلىكۇل كالام" (سۆز پادىشاھى) ۋە "تەۋەرۇك ئۇستاز" دەپ مەدھىيلىگەن.

لۇتفى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ نۇرغۇن جايلىرىغا بېرىپ، چوڭ مەكتەپلەردە لىكسىيە سۆزلىگەن؛ ئەدەبىيات نەزەرىيىسى، پارس، ئەرەب تىل گراماتىكىسىدىن دەرس ئۆتكەن. ئۇ 20 دىن ئارتۇق ئەسەر يازغان. ئۇنىڭ 2400 مىسرادىن ئارتۇق كېلىدىغان "گۈل ۋە نورۇز" ناملىق داستانى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا ئاساس تىكلەپ بەرگەن. لۇتفىنىڭ پارس تىلىدا يازغان شېئىرىي ئەسەرلىرى ئىران تىلى سىستېمىسىدىكى خەلقلەر ئىچىدىمۇ چوڭ شوھرەت قازانغان. لۇتفى يەنە مەشھۇر تومۇرلەڭ (ئاقساق تومۇر) ھەققىدە يېزىلغان "زەپەرنامە" ناملىق ئەسەرنى پارسچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان.

ئاتاقلىق شائىر ئەلىشىر ناۋايى بولسا ئۇيغۇر مائارىپى ۋە شېئىرىيىتىگە چوڭقۇر تەسىر كورسەتكەن

مۇتەپەككۇر ۋە كلاسسىك يازغۇچى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كلاسسىك مۇزىكىسى ـ 12 مۇقامنىڭ مۇتلەق كۆپ ساندىكى مۇقام كۈيلىرى ئەلشىر ناۋائىينىڭ شېئىر تېكىستلىرىگە سېلىنغان.

ناۋائىينىڭ تاللانغان شېئىرلار توپلىمى ـ "ناۋايى" ناملىق دەرسلىك كىتاب ئۇيغۇر مەكتەپلىرىدە رەسمىي ئوقۇشلۇق بولۇپ كەلگەندى. ناۋائىينىڭ "خەمسە ناۋايى" ھەم "چاھار دىۋان" قاتارلىق يىرىك داستان ھەم شېئىرىي ئەسەرلىرى، شۇنىڭدەك يەنە بىر قانچە پەلسەپىۋى ئەسەرلىرى بار. ئۇ بۇ ئەسەرلىرىدە ئىلىم ـ مەرىپەتنى، ھەققانىيەتنى، ئادالەتپەرۋەرلىكنى كۈيلىگەن، ئەمگەكنى ۋە ئەمگەكچى خەلقنى مەدھىيىلىگەندى.

ئەلشىر ناۋايى ئۆزىنىڭ "مەھبۇبۇل قۇلۇپ" ناملىق ئەسىرىدە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئەجىر ـ مېھنىتىنى يۇقىرى باھالاپ مۇنداق يازىدۇ:

"ئوقۇتقۇچى يۇمران بالىلارنى جاپالىق ئەمگىكى ئارقىلىق ئۆزىگە رام قىلىدۇ. بالىلارغا تەربىيە سىڭدۈرۈشتە ئۇلارنىڭ تىلى ئېرىگەن قوغۇشۇنغا ئوخشايدۇ. ئۇلار بەڭباش بالىلارنى تۈزەشتە، ئەدەب ئۆگىتىشتە نۇرغۇن جاپا، ئەجىر چېكىدۇ. شۇڭا ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئوقۇغۇچىلاردا ھەققى ئىنتايىن كۆپ. ئەگەر ئوقۇغۇچى كىيىن پادىشاھ، شەيخۇلئىسلام ياكى قازى بولسۇن، ئۇ، ئوقۇتقۇچىسىغا قۇللۇق قىلغىنى خوپ. چۈنكى ئۇنىڭدىن ئۇستازى رازى بولسا تەڭرى رازى بولىدۇ..."

ھەق يولىدا كىم ساڭا بىر ھەرپ ئوقۇتمىش رەنج ئىلە،

ئەيلىمەك بولماس ئۇنىڭ ھەققىن ئادا يۈزگەنج ئىلە.

(ساڭا بىر ھەرپ ئۆگەتكەن ئۇستازنىڭ ھەققىنى يۈز تىللا بەرىپمۇ ئادا قىلالمايسەن) (ئەلشىر ناۋايى "مەھبۇبۇل قۇلۇپ" 113 ـ بەت)

ناۋايى ئىلىم ـ مەرىپەت توغرىسىدا يەنە مۇنداق دېگەندى:

ئىلىمدىن ئارى ئۇلۇسنىڭ ھۆدكامەسى،

ئورگۈنۈرگە جىد ـ جەھد ئۆتكەن جاھان ئەللامىسى.

ناۋايى خەلقپەرۋەرلىك توغرىسىدا مۇنداق يازىدۇ:

يۈز جاپا قىلسا ماڭا بىر قەتلە پەرياد ئەيلەرەم،

ئەلگە قىلسا بىر جاپا يۈز قەتلە پەرياد ئەيلەرەم.

ئەلشىر ناۋائىينىڭ دىداكتىك مەزمۇندىكى ھېكمەتلىك شېئىرلىرى ئىنتايىن كۆپ بولۇپ، كىشىلەر قەلبىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن:

توقلۇق ھىرسىن كوڭۇلدىن يوق قىل،

ئۆزۈڭ ئاچ بولۇپ، بىر ئاچنى توق قىل.

لىباس ھەر نەچچىكىم زىبادۇر.

كىيگەنىڭدىن كەيدۈرگىنىڭ ئەلادۇر.

چىراغىنى ھەق ياندۇردى، كۆيدى،

ئۆنى كىم پۈپ دەدى، ساقىلى كۆيدى.

ئەلىشىر ناۋائىينىڭ 16 خىل لىرىك ژانىردىن تەركىب تاپقان "خازائىنۇل مەئانى" (مەنىلەر خەزىنىسى) ناملىق شېئىرىي ئەسەرلەر توپلىمى 48 مىڭ 803 مىسرالىق 3130 پارچە شېئىرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تۆت چوڭ دىۋان ("چاھار دىۋان") دىن ئىبارەت غايەت چوڭ ھەجىملىك يىرىك ئەسەردۇر. يەنە بەش چوڭ داستاندىن تەركىب تاپقان "خەمسە ناۋايى" ناملىق ئەسىرى ئارقىلىق ئەلىشىر ناۋايى مول ھوسۇللۇق ئىجادىيەت نەمۇنىسى بولۇپ قالغاندى. ئۇنىڭ بۇ ئەسەرلىرى ئەسىرلەردىن بۇيان ئۇيغۇر ئەدەبىيات دەرسلىكى بولۇپلا قالماي، بەلكى ئىجتىمائىي ئەخلاق ۋە تەلىم ـ تەربىيە دەرسلىكى بولۇپ كەلدى.

7ـباب سەئدىيە خانلىقى دەۋرىدە ئۇيغۇر مائارىپى

14 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا چاغاتاي ئۇرۇقى ئىچىدە جىددىي پارچىلىنىش يۈز بەردى. بىر قىسمى تۇغلۇق تۆمۈرخان يېتەكچىلىكىدە (300 مىڭ كىشى) ئىسلام دىنىغا كىردى (1). بۇلارنى ئىقرابانچۇق ياكى "يانغانلار"، ئىسلام دىنىغا كىرمىگەنلەرنى "قالغانلار" دەپ ئاتاشتى. "قالماق" سوزى ئەنە شۇ كىيىنكى سۆزنىڭ ئۆزگەرگەن ۋارىيانتى.

ئۇيغۇر مائارىپىنىڭ كۈچلۈك تەسىر كورستىشى ئارقىسىدا چاغاتاي ئەۋلادىنىڭ كۆپ قىسمى ئۇيغۇرلىشىپ كەتكەنىدى. ئارىدىكى ئۇزۇنغىچە داۋام قىلغان ۋەيرانچىلىقتا خاراپ بولغان مائارىپ ۋە سەنئەت يەكەن مەركەز قىلىنغان سەئدىيە ھانلىقى (1514 ـ 1678 ـ يىللار) دەۋرىدە قايتا گۈللەندى. چۈنكى بۇ دەۋردە مەدەنىي ـ مائارىپ ۋە سەنئەتنىڭ گۈللىنىشى ئۈچۈن بىرقەدەر تىنچ مۇھىت يارىتىلدى. سەئدىيە خانلىقىنىڭ تەسىس قىلغۇچىسى خوجا باتۇر سۇلتان سەئىد ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى مەرىپەتپەرۋەر ئالىم ۋە ئەدىبلەردىن ئىدى. شۇڭا بۇ دەۋردە يۇقىرى دەرىجىلىك مەدرىسە، ئوتتۇرا ۋە باشلانغۇچ دەرىجىلىك مەكتەپلەر، مۇزىكا مەكتەپلىرى (بەزى مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، بۇ چاغدا قۇرۇلغان مەكتەپلەر جەمئىي 2263 كە يەتكەن. 1522 ـ يىلى قۇرۇلغان "مىرزا ھەيدەر" مەدرىسى، 1630 ـ يىلى قۇرۇلغان مەشھۇر "ساقىيە" ناملىق مەدرىسە شۇ چاغدىكى

ئالىي بىلىم يۇرتلىرى ھېسابلىناتتى) قۇرۇلۇپ نۇرغۇن ئالىملار، ئوقۇتقۇچىلار، مۇزىكاشۇناسلار، تارىخشۇناسلار، ئەدەب ـ يازغۇچىلار، بىناكارلىق ماھىرلىرى تېز يېتىشىپ چىقتى. بۇنىڭدىن باشقا، بۇ دەۋردە "سىپاھىيە" (ھەربىي مەكتەپ)، "شىپاھىيە" (تىببىي مەكتەپ)، "ھودۇدىيە" (چېگرا ساۋاتى) ۋە "ئايىنەئى ساپارات" (ئەلچىلەر ئەينىكى) قاتارلىق كەسپىي مەكتەپلەرمۇ تەسىس قىلىندى. ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكىسىنىڭ ئاساسى مۇشۇ چاغدا مەيدانغا كەلدى. بولۇپمۇ بۇ دەۋردىكى مائارىپنىڭ ئەڭ چوڭ ۋە مەشھۇر ۋەكىلى سۇلتان ئابدۇرەشىدخان (1510 ـ 1570 ـ يىللار) شۇ چاغدىكى قەشقەر ۋە يەكەن خانلىق مەدرىسلىرىدە ياخشى تەلىم ئالغان ئۇقتىدارلىق ئالىم ۋە سىياسەتچى ئىدى. ئاتاقلىق تارىخچى موللا موسا سايرامى ئۇنى "ئالىم، پازىل شائىر، ئەرەب، پارسچە بىلىدىغان تىلشۇناس ۋە ماھىر مۇزىكاشۇناس..." دەپ تەرىپلىگەن. "تارىخىي رەشىدى" ناملىق ئەسەردە: "ئۇ ئالىملارنىڭ ھامىيچىسى، مۇزىكا ئىلمىنىڭ مۇسەننىفى. ئۇ، چارتار، دۇتار، ساتا، قالۇن، تەمبۇر، راۋاب، ئۇد، غىجەكلەرنى ياخشى چالاتتى. ئۇ ماھىر خەتتات ۋە پارسچە، تۈركچە شېئىر يازالايدىغان كامىل شائىر ئىدى" دەپ تەرىپلەنگەن. شۇڭا بۇ دەۋردە ئامانىنساخان، مىرزا ھەيدەر قەشقەرى، قەدىرخان يەركەندى، مەۋلانا خۇلقى، مىرزا مىرەك چالىش، ئايازى قاتارلىق نۇرغۇن تالانتلىق مەرىپەتپەرۋەر كىشىلەر يېتىلىپ چىققاندى.

سەئىدىيە دەۋرى مائارىپىنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى ھۆسنخەتشۇناسلىقنىڭ كۆپ دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقى بولدى. دەرسلىك كىتاب، نادىر ئەسەرلەرنى ھوسنخەت بىلەن يېزىش تەلەپ قىلىناتتى. ئۇلار "خەتتات" دەپ ئاتىلاتتى. مۇھۇر، تامغا، قەبرە تاشلىرى، مەدرىسە، گۈمبەز، مۇنار تاملىرى كۆزنى چاقنىتىپ تۇرىدىغان ھۆسنخەتلەر بىلەن بېزىلەتتى ۋە نەقىشلىنەتتى. گۈل چىقىرىپ، ئىچىگە نەقىش شەكلى بىلەن قوندۇرۇلغان ھۆسنخەتلەر ئىمارەتكە سىن كىرگۈزۈپ، كوركەملىكىنى ئاشۇراتتى. ئەينى زاماندا خەتتاتلىق سەنئىتىنى بىلمىگەن كىشىلەر تولۇق بىلىملىك ھېسابلانمايتتى. شۇڭا ئۇچۇن ھوسنخەت ئىلمى خانلىق مەدرىسلەرنىڭ ئاساسىي دەرسلىرى قاتارىدا ئۆگىتىلەتتى.

سەئىدىيە دەۋرىدە يەنە "نورۇز" پائالىيەتلىرى ئەڭ گۈللەنگەن بولۇپ، مۇشۇ ئەنئەنىۋى پائالىيەتلەر ئارقىلىق ئىجتىمائىي تەنتەربىيە ۋە ئىجتىمائىي تەلىم ـ تەربىيە كەڭ يۈرگۈزۈلەتتى. نورۇز پائالىيەتلىرى رەڭگارەڭ تۈرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى: "نورۇز چېيى"، "ھەپتە سالام"، "مۇشائىرە كەچلىكى"، "نورۇز ناخشا ـ قوشاقلىرى"، "نورۇز مەشرىپى"، "نورۇزلۇق مۇنبىرى"، "چەۋاندازلارنىڭ ئات بەيگىسى"، "ئوغلاق تارتىشش"، "چېلىشش"، "ئەلنەغمە مۇنبىرى"، "چاقپەلەك ئويناش" ۋە باشقىلار.

سەئىدىيە مائارىپى "نورۇز بايرىمى" دىن كېيىن، يېڭى ئوقۇش مەۋسۇمىنىڭ دەرسىنى باشلايتتى. ئاتا ـ ئانىلار بالىلىرىنى يېتىلەپ مۇئەللىملەرنىڭ ئالدىغا بىرىپ ئەدەب ـ ئەردەم بىلەن تۆۋەندىكى سۆزنى بەجا كەلتۈرەتتى:

"پەرزەنتىمىزنىڭ چىنى تەكرىمىزدىن، ئۈستىخىنى ئاتا ـ ئانا (بىز) دىن؛ بەختى ـ ئىقبالى ئۇستازىدىن..."

ئاتا ـ ئانىلار مۇشۇ تەرىزدە ئۆزىنىڭ پەرزەنتلىرىنى مەكتەپكە تاپشۇراتتى. مۇئەللىم جاۋابەن تۆۋەندىكى مۇشائىرەنى بايان قىلىپ بالىنى قوبۇل قىلىپ ئالاتتى:

"مەرىپەت چىرىغى دىلنى ئاچقاي،

مەرىپەت ئاچقۇچى تىلنى ئاچقاي..."

مۇشۇنداق رەسمىيەت ئارقىلىق ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش سەئىدىيە مەكتەپلىرىنىڭ مائارىپ نىزام ـ قائىدىسى ئىدى.

"نورۇزلۇق مۇنبىرى" دە مەلۇماتلىق ۋائىز (ناتىق) لار ۋە نوپۇزلۇق جامائەت ئەربابلىرى سۆزگە چىقىپ پەندى ـ نەسىھەتلەر ئارقىلىق تەلىم ـ تەربىيە ئېلىپ باراتتى. بۇنداق ئۇسۇل مەكتەپلەردىمۇ پات ـ پات بولۇپ تۇراتتى. ئۇنىڭ مەزمۇنىنىڭ مۇھىم نۇقتىلىرى تۆۋەندىكىچە:

ئۆزىدە سەخىيلىق، ئىلىم ۋە ساداقەت سۈپەتلىرى يېتىشكەن كىشى مەرت بولالايدۇ.

ھەققانىيەت ئۈچۈن كەلگەن بالا ـ قازانى راھەت بىل.

خەلق پايدىسى ئۈچۈن ئۆزۈڭنىڭ زىيىنىغا رازى بول.

زىيادە مۇبالىغە ۋە مەدھىيچىلىك شائىرنى يالغانچىلىققا باشلايدۇ.

مەدھىيە ـ مۇبالىغە ئۆرلىگەنسىرى ئۆزۈڭ شۇنچە قۇللۇق ئورنىغا چۈشۈپ خورلىنىسەن.

ئادەمنىڭ سىنالغىنى، ئالىمنىڭ قىزارغىنى ياخشى.

قازى خاپا بولغان كۈنى ئىشكى ئالدىغا بارما.

خالىمىغان ئىشتىنى كىشىگە تاڭما.

ئاچچىقىڭنى ئاشكارىلىماسلىققا ئادەت قىل.

نادان ۋە جاھىل بىلەن مۇنازىرىلىشمەن دەپ ۋاقتىڭنى ئىسراپ قىلما.

مۇناپىققا ياخشىلىق قىلىش ياخشىلىقنى زايە قىلىشتۇر.

كىشىگە دۈشمەن بولما، كىشى دۈشمەن بولمەن دىسە، قورقما.

سەۋەبسىز تەتۈر قارىغان دوستۇڭغا ئۆزرە ئېيتما، چۈنكى ئۇنىڭ قەلبىدە ساختا دوستلۇق ئورۇن ئالغان.

مەنىسىز سوھبەتداشلىقتىن تەنھا خىيال ياخشى.

پىرىم دوستۇڭغا سىر بەرمە.

بۈگۈنكى مېھنەت ئەتىنىڭ راھتى.

ھورۇنلۇق ـ بەختسىزلىكنىڭ ئالامىتى.

كىشى ئۆزى ئۆچۈن گۈۋاھچىلىقتىن ئۆتەلمەيدۇ، ئۇنىڭ ۋەزنى ـ مىقدارىنى خەلق ئۆلچەيدۇ.

ئەقىللىق يەتمەس سۆزنى قىلما، كۈچۈڭ يەتمەس ئىشقا ئېسىلما.

ئىلىم ـ ھۈنەر ئۆگەنمىگەن كىشى بىچارىلىككە رازى بولغانلىقتۇر.

تەلۋىگە بېرىلىدىغان ياخشى جاۋاب ـ سۈكۈت.

ئۆز پەرزەنتىدىن ھۆرمەت تەلەپ قىلغۇچى كىشى ئاۋۋال ئۆزىمۇ ئاتا ـ ئانىسىغا قانداق قىلغانلىقىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرسۇن.

ئاتا ـ ئانىنىڭ قەرزى پەرزەنتلىرىنى مال ـ دۇنيالىق قىلىپ قويۇش ئەمەس، بىلىم ـ ھۈنەرگە ماھىر قىلىپ قويۇشتا.

ئىزاھاتلار:

(1) تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۆزىنىڭ پىر ئۇستازى مەۋلانا ئەرشىدىننىڭ كۈچادا تەسىس قىلغان "ۋەلىيە" مەدرىسىگە نۇرغۇن ئىقتىساد ئاجرىتىپ بەرگەن. بۇ مەدرىسە ئۆز زامانىسىدا كاتتا مەكتەپ بولۇپ شۆھرەت تاپقانىدى.

8 ـ باب "چىراغسىز جاھالەت ئەسىرى" دە تۇنجۇقتۇرۇۋېتىلگەن مائارىپ

...بىراق، سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە پەيدا بولغان مۇتەئەسسىپ ئىشان ھىدايىتۇللا خوجا (1626 ـ 1694) قاتارلىقلار تەركىدۇنيالىقنى، جاھالەتنى تەرغىب قىلىپ، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تەرەققىيپەرۋەر سىياسىتىگە ئاشكارا قارشى چىقتى. ئاخىر 1677 ـ يىلى كەشمىر ئارقىلىق تىبەتكە ئۆتۈپ، دالاي لامانىڭ ئالدىغا بېرىپ، ئەرز ـ شىكايەت ئوقۇدى. دالاي لاما جۇڭغار گېنىرالى غالدانغا خەت يېزىپ، ھىدايىتۇللا خوجىغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن 12 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى قەشقەرگە ئەۋەتىشنى تاپشۇردى. تۆمەن بويىدىكى جەڭدە سەئىدىيە قوشۇنلىرى يېڭىلىپ قالدى. نەتىجىدە ھىدايىتۇللا خوجا "ھەزرىتى ئاپئاق" دىگەن ئۇنۋان بىلەن قورچاق ۋاڭ بولۇۋالدى ۋە سوپىزمنى كۈچىنىك بارىچە تەرغىپ قىلىپ، ئۇيغۇر جەمئىيىتىنى "چىراغسىز جاھالەت ئەسىرى" ئىچىدە قالدۇردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر مائارىپى تۇنجۇقتۇرۇۋېتىلدى. پەلسەپە، ئاسترونومىيە، تارىخ، ماتەماتىكا، جۇغراپىيە پەنلىرىنى ئوگىنىشنى ئۇ، "پەرەڭلەرنىڭ سېھرىسى"، "جەدىتلىق" دەپ جار سېلىپ مەنئى قىلدى، "پانىلىق ناسارىغا مەنسۇپ، بىزگە قىيامەتلىك" دەپ چۆقان كۆتۈردى. ھالبۇكى، دەل شۇ چاغدا دۇنيانىڭ يېڭى مائارىپى تىز راۋاجلانماقتا ئىدى. "ناسارا پەرەڭلىرى" (1) بەس ـ بەس بىلەن ئالىي ئۇنىۋېرسىتېتلارنى قۇرۇشماقتا ئىدى. ھىدايىتۇللا خوجىنىڭ سوپى دەرۋىشلىرى بولسا، ئەكسىچە جەڭدى ـ كۇلالىرىنى كىيىشىۋېلىپ، ھەممىلا جايدا تەركىدۇنيالىقنى تەشەببۇس قىلىشاتتى. خوتۇن ـ قىزلار

ھەرەم ئىچىدە تۇتۇلۇپ، ئەركىنلىكتىن مەھرۇم قىلىناتتى. بۇ خىل روھىي كىشەنلەرگە قارشى خەلق ئىچىدىكى تەرەققىيپەرۋەر كىشىلەر تۈرلۈك ئۇسۇللار بىلەن نارازىلىق بىلدۈرەتتى. خەلق ئىچىدە جاھىل سوپىلار گۇرۇھىنى مەسخىرە قىلىدىغان قوشاق ـ شېئىرلار پەيدا بولغانىدى. مەسىلەن:

قولۇڭدا دالۋىيىڭ بولسا، "قۇ" نىڭ نەمىشى،
دىلىڭدا ئىمانىڭ بولسا، "ھۇ" نىڭ نەمىشى.

سوپى ـ ئىشانلارنىڭ جاھالەتتە قالدۇرۇش ۋە نادانلاشتۇرۇش ئاقىۋەتلىرىدىن پايدىلانغان چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارلىرى كېينرەك شوتاڭ مەكتەپلىرىنى تەسىس قىلىپ، ئۆزلىرى ئۈچۈن پەقەت تىلماچ (تۇڭچى) لارنى تەييارلاشنى مەقسەت قىلدى. شوتاڭ مەكتەپلىرىگە مەجبۇرىي ئېلىنغان مىللىي ئوقۇغۇچىلار ئېغىر جىسمانىي ئازاپ چېكەتتى، ئۇلارنىڭ ئىززەت ـ ھۆرمىتى، غورۇرى دەپسەندە قىلىناتتى، ئۇلارنىڭ مىللىي كىيىم كىيىشىگە يول قويۇلمىغانىدى. ئۇلارغا بېشىغا سەككىز قىرلىق تەقى، تەقى ئۈستىدە قۇببۇ شەكىللىك قىزىل مارجان پۆپۈك بېكىتىلگەن ھەمدە ئۈچىسىغا سىرىق زەي تۇتۇلغان ۋە قارا ئىزمە تۇگۇلگەن قۇيازى كيگۈزۈلەتتى، قارا لەمبۇقتىن ئۈچىغا جۇلا ئۆرۈپ ئۇلانغان بىر ئۇزۇن يالغان ئۆرۈمە چاچ قۇيرۇقىغىچە تىگىپ تۇراتتى. مانا بۇ شوتاڭ مەكتەپلىرىدە ئوقۇيدىغان مىللىي ئوقۇغۇچىلارنىڭ مانجۇچە ئوبرازى ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ دەۋرى ئۇيغۇر مائارىپى تارىخىدا زۇلمەتلىك دەۋر ھىسابلىنىدۇ.

دېمەك، مۇشۇ زۇلمەتلىك ۋە "چىراغسىز جاھالەت ئەسرى" دە ئۇيغۇر كلاسسىك مائارىپى تۈنجۇقتۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ نۇرلۇق شاملىرى ئۆچۈرۈپ تاشلانغىنى ئۈچۈن ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە مىسلى كۆرۈلمىگەن نادانلىق ۋە قۇللۇق ھۆكۈم سۈردى. سوپىزم نادانلاشتۇرۇشنىڭ قورالى بولسا، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى قۇللاشتۇرۇشنىڭ ئامىلى بولدى.

ئىزاھاتلار:

(1) "ناسارا پەرەڭلىرى" ـ ياۋروپا مەملىكەتلىرىنى كۆزدە تۇتىدۇ.

9 ـ باب يېڭى مەكتەپ مائارىپىنىڭ باشلىنىش تارىخى

"ئۆتمۈشنى ئۇنتۇش جىنايەت" (ۋ. ئى. لېنىن)، يۇقىرىدىكى سىلىشتۇرما ئارقىلىق بىزگە مەلۇم بولىدۇكى، تاكى 19 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىدىمۇ تەڭرىتاغنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدا يەنىلا ئېغىر

جاھالەت ھۆكۈم سۈرمەكتە ئىدى، پۈتۈن تەكلىماكان ۋادىسىدا پارلاق مەرىپەت شامى بولۇپ يانغان قەشقەردەك مەرىپەت مەركەزلىرىدە ئەينى زاماندىكى ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇت قەشقەرى ۋە يۈسۈپ خاس ھاجىپتەك مۇتەپەككۇر زاتلارنى يېتىشتۈرگەن مەشھۇر "ساجىئە" بىلىم يۇرتى ۋە كېيىنرەك نۇرغۇن ئالىملىرى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادا داڭقى چىققان "مەسئۇدىيە" بىلىم يۇرتىنىڭ ئىلىم - مائارىپ شاملىرى ئاللىقاچان ئۆچۈپ پۈتۈن تارىم ۋادىسى زۇلمەت ئىچىدە قالغانىدى. دەل شۇ چاغدا دۇنيانىڭ ئىككىنچى بىر چېتى - ياۋروپا ئەللىرىدە بولسا، يېڭى تېخنىكا ۋە يېڭى مائارىپ جۇش ئۇرۇپ جاھاننى زىلزىلىگە كەلتۈرۈشكە باشلىغانىدى. 1770 - يىللىرى جېمىس ۋات تەرىپىدىن كەشىپ قىلىنغان پار ماشىنىسى، 1804 - يىلى فولتۇن تەرىپىدىن ئىختىرا قىلىنغان ئوكيان پاراخوتى، 1805 - يىلى سەتۋېنىس كەشىپ قىلغان پويىز ۋە تۆمۈر يول، فارادى ئاساس سالغان توك (ئېلېكتىر ئېنېرگىيىسى)، 1902 - يىلى ئاكا - ئۇكا رەيت تەرىپىدىن كەشىپ قىلىنغان ئايروپىلان ۋە باشقىلار شەرقتىكى غاپىللار دۇنياسىنى ھەيران قالدۇردى. ئەينى زاماندىكى يېڭى تېخنىكا كەشپىياتلىرىغا ئەگىشىپ تۈرلۈك - تۈمەن زاۋۇت - فابرىكىلار ياۋروپا قۇرۇقلۇقىدا قەد كۆتۈرۈشكە باشلىدى.

غەربتىكى مۇشۇ تەرەققىياتنىڭ ئويغىتىشى ئارقىسىدا بەزى ئىسلام ئۆلىمالىرىنىڭ ۋە تەرەققىياتپەرۋەر كىشلەرنىڭ كۆزى ئېچىلىپ، دۇنياغا نەزەر سېلىشقا مەجبۇر بولدى. ئۇلاردىن بىرى ئويغىنىش توغرىسىدا خىتاب قىلىپ مۇنداق يازغانىدى:

قوپ! ئى ئاداش بىر... ئەتراپىڭغا باق،
باق... نە كورەرسەن ئويلىغىن ئۇزاق!
يەردە، ھاۋادا، سۇدا كەلۇرلەر،
ياۋروپالىقلاردىن ئال ئەمدى ساۋاق!...

ئوتتۇرا ئاسىيادا يېڭى مەكتەپ مائارىپى مۇشۇنداق خىتاب ۋە ئېھتىياج ئاستىدا باشلاندى. بۇ يېڭى مەكتەپ مائارىپى "ئۇسۇلى جەدىت" دەپ ئاتالدى. "ئۇسۇلى جەدىت" نىڭ شەرقتىكى ئەڭ يىرىك ۋەكىلى ۋە تەشەببۇسكارى جامالىدىن ئاپغانى (1838 - 1897) بولۇپ، ئۇ شەرق مۇسۇلمانلىرى بىرلىشىپ، جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ۋە ئىسلامىيەتنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشنى تەشەببۇس قىلغانىدى. بۇ ئىسلاھات يېڭى مەكتەپ مائارىپىنى ("ئۇسۇلى جەدىت" نى) يولغا قويۇشنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. "ئۇسۇلى جەدىت" نىڭ ئۇيغۇرلار ئىچىدىكى مۇھىم تەشەببۇسكارلىرى ۋە تەسىس قىلغۇچىلىرى ئاتۇش ۋە ئىلىدا ھۈسەيىن مۇسابايى، باھاۋىدىن مۇسابايى، ئابدۇقادىر داموللا قەشقەرى، تاش ئاخۇنۇم؛ تۇرپان ئاستانىدا مەخسۇت مۇھىتى، كۇچادا ھامىت ھاجى قاتارلىقلار ئىدى.

بۆلارنىڭ بەزىلىرى يېڭىدىن بىخ ئۈرۈپ چىققان مىللىي سانائەتنىڭ تىپىك ۋەكىلى، شۇنداقلا بەزىلىرى يېڭى مائارىپنىڭ ئاساسلىق تەرغىباتچىسى بولۇپ، جاھالەتكە قارشى كۆكرەك كېرىپ مەيدانغا چىقتى. بەزىلىرى ھەتتا پېتربۇرگ، فىنلاندىيىگىچە، بەزىلىرى گېرمانىيە ۋە پارژغىچە، يەنە بەزىلىرى كىچىك ئاسىيا ۋە ئەرەب دۇنياسىغىچە ئارىلاپ يۈرۈپ دۇنيانىڭ ئەينى زاماندىكى تەرەققىيات مەنزىرىسىنى ئۆز كۆزلىرى بىلەن كۆزەتتى. ئۇلار ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن بىر تەرەپتىن سانائەتنى تۇتسا، بىر تەرەپتىن يېڭى مائارىپقا ئاساس سېلىش يولىدا جىددىي كۈرەش قىلدى.

1907 ـ يىلى ھۈسەيىن، باۋۇدۇن ئاكا ـ ئۇكا گېرمانىيىنىڭ "دولاق" ماركىلىق سانائەت شىركىتى بىلەن دېگىۋارلىشىپ، ئىلدا خۇرۇم زاۋۇتى قۇردى. تاش ئاخۇن يەكەندە سەرەڭگە زاۋۇتى ۋە شاتۇۋا توقۇمىچىلىق كارخانىسىنى قۇردى. تۇرپان ئاستانىدا مۇسۇل ھاجى، ۋاجىت ھاجىلارنىڭ پاختا زاۋۇتى قۇرۇلدى. مىللىي بۇرژۇئازىيىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىپ، 1916 ـ يىلى ئاتۇش، يەكەن ۋە ئىلدا سانائەت ۋە بوغالتىرلىق كەسپىي تېخنىكوملىرىمۇ قۇرۇلدى.

مانا بۇ يۇقىرىقى پاكىتلار ئۇيغۇر يېڭى مەكتىپىنىڭ دەۋر ئارقا كۆرۈنۈشى ۋە ماددىي ئاساسلىرى ئىدى. ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىنىڭ تۇنجى قېتىم ئاتۇشتا يىلتىز تارتىشىدا بۇ ناھىيىدىن چىققان بىر تۈركۈم مەرىپەتپەرۋەر زاتلارنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك روھى تۈرتكە بولغانىنىڭ سىرتىدا، يەنە جۇغراپىيىۋى ئورگىچە مۇھىت ـ شارائىتىنىڭمۇ بەلگىلىك رولى بار. ئاتۇش ئىقلىمى قۇرغاق، ھاۋاسى ساپ جاي، قۇرغاق ئىقلىم ئاتۇش خەلقىنى چىدامىلىق ۋە غەيرەتلىك قىلىپ يېتىشتۈرگەن. شۇنداقلا بۇ جايدا ئېقىن سۇنىڭ قىسلىقى، ئېكىنزارلىقنىڭ چەكلىمىگە ئۇچرىشى ئاتۇش خەلقىغە شىجائەت، تىرىشچانلىق ۋە ئىزدىنىش روھىنى سىڭدۈرگەن. بۇنداق روھ ئۇلاردا تىجارەت قىلىش، ساياھەت قىلىش ۋە يۇقىرى ئۆرلەش خۇسۇسىيەتلىرىنى يېتىلدۈرگەن.

بىراق، ئىكساقتا تەسىس قىلىنغان تۇنجى يېڭى مائارىپنىڭ ئاساسچىلىرىنىڭ ئۆزلىرىگە خاس ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە مەرىپەتپەرۋەرلىك پەزىلىتىنىمۇ نەزەرگە ئېلىش زۆرۈر.

مۇساباي (مۇسا ھاجى) نىڭ ئاتىسى ئابدۇرۇسۇل ئۆز زامانىسىدا قەشقەردىكى خانلىق مەدرىستە ئىلىم تەھسىل قىلغان ۋە ئانا مەكتىپكە ئىزچىل ماددىي ياردەم قىلىپ، جامائەتچىلىكنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان. ئوغلى مۇسابايمۇ شۇ مەدرىسنى تۈگەتكەن ۋە 19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا زور مىقداردا ئىئانىيەت كۆرسىتىپ خانلىق مەدرىسنى بىر قېتىم چوڭ رېمونت قىلدۇرغان. ھازىرغىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان ئۇنىڭ مۇھىم بىر ۋەسىقىسىدە: "بايلىقنىڭ بىر قىسمىنى ۋە ئوشرە ـ زاكاتىنى مەكتەپ ۋە مەدرىسكە تەسەررۇپ قىلىش زۆرۈر" لۇكنى تەكىتلىگەن. ئۇنىڭ ئىدىيىسىگە ۋارىسلىق قىلغان مەرىپەتپەرۋەر ئوغۇللىرى ـ ھۈسەن باي (1844 ـ 1926 ـ يىللار) ۋە باۋۇدۇن باي (1851 ـ 1928 ـ يىللار) ئاتىسى موسا ھاجىمنىڭ ۋەسىيىتى بويىچە مەكتەپ مائارىپىغا توھپە قوشۇشتا تېخىمۇ زور پىداكارلىق كۆرسەتكەن. ئەينى زاماندا تارىم ۋادىسىنى جاھالەتنىڭ قاپقارا پەردىسى قاپلاپ

تۇرغان، شۇنداقلا ئەڭ جاھىل ۋە مۇتەئەسسىپ كۈچلەر ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان شارائىتتا ھەمدە ئاچكوز، نادان بايلار خەلقنىڭ يىلىكىنى رەھىمسىز شوراپ، ئۆزىنىلا سەمرىتىشنى ئەۋزەل كۆرىدىغان شارائىتتا بۇنداق پىداكارلىق كۆرسىتىش ئاسان ئەمەس، ئەلۋەتتە. بىز تارىختا لىللا باھا بېرىدىغانلا بولساق، ئەينى زاماندىكى ھۈسەيىن باي ۋە باۋۇدۇن باي ئاكا ـ ئۇكىلارنىڭ قەلبىدە ۋەتەنپەرۋەرلىك، مەرىپەتپەرۋەرلىك ۋىجدان ئوتىنىڭ نەقەدەر يالقۇنجىغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز.

ئىنسانىيەت تارىخىدا ـ "مائارىپ مەڭگۈلۈك كاتېگورىيە". شۇ نۇقتىدىن ئالغاندا، مائارىپ ئىنتايىن ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. بىراق ئۇ، "ئەنئەنىۋى مائارىپ" ۋە "يېڭىچە مائارىپ" تىن ئىبارەت چوڭ ئىككى كاتېگورىيىگە بۆلۈنىدۇ.

يېڭى مائارىپ ("ئۇسۇلى جەدىت") نى تۇنجى قېتىم جارى قىلدۇرغان پىداگوگ ـ مەشھۇر چېخسلوۋاك ئوقۇتقۇچىسى يان. ئاموس. كومىنسكىي (1592 ـ 1670 ـ يىللار) بولدى. ئۇ قۇرداش ئۆسمۈرلەرنى كلاس (سىنىپ) بويىچە ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنى يۈرگۈزۈپ، چوڭ مۇۋەپپەقىيەت قازانغان. ئۇ سىنىپلار ئايرىمىسى بويىچە دەرس پروگراممىسى بار، دەرس سەتكىسى بار، ئىمتىھان تۈزۈمى بار، تەربىيە نىشانىسى بار بىر يۈرۈش يېڭىچە ئۇسۇلنى قانات يايدۇرغاندى. مۇشۇ تەلەپ بويىچە قۇرداش ئوسمۈرلەر ئەتراپى باغۋارانلىق، ئازادە سېلىنغان، كەڭ دەرىزىلىك، ئىچى كەڭ ۋە يورۇق، ئۈستەل، پارتىلىرى تەل سىنىپلاردا ئولتۇرۇپ ھەر خىل بىلىم ـ پەنلەردىن ساۋاق ئالاتتى.

چەت ئەللەرنىڭ يېڭى مائارىپىدىن تەسىرلەنگەن باۋۇدۇن باي ئاكىسىنى يېڭى مائارىپنى يولغا قويۇش ئۈچۈن ھەمكارلىششقا كۆندۇردى. شۇنداق قىلىپ ئۇلار شەخسىي دارامىتىدىن ئىقتىساد ئاجرىتىپ، ئىكساقتا يېڭىچە مەكتەپ بىناسىنى قۇرۇپ، ئۇيغۇر مائارىپ تارىخىدا تۇنجى يېڭى مەكتەپكە ئاساس سالدى. بۇ مەكتەپ 1885 ـ يىلى كۈزدە رەسمىي ئوقۇش باشلىدى. ئىكساقتا يولغا قويۇلغان بۇ تۇنجى يېڭى مەكتەپ كېيىنرەك "ھۈسەيىنىيە مەكتىپى(1)" دېگەن نام بىلەن ئۇيغۇر مائارىپ تارىخى سەھىپىسىدىن ئورۇن ئالدى.

بۇ مەكتەپ دەسلەپ ئۈچ سىنىپتىن تەشكىل قىلىندى. سىنىپلىرى كەڭ دەرىزىلىك، دوسكا، پارتا قاتارلىق سىنىپ جاھازىلىرى مۇكەممەل، سىنىپلارنىڭ ئىچى ـ تېشى ئاقارتىلغان. ئوقۇتقۇچىلار ئۈچۈن ئىشخانا، ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن ياتاق، ھاممام (تاش مۇنچا) بىنا قىلىنغان، مەكتەپ ئەتراپى ئورمانلاشتۇرۇلغان. ئۇنىڭ ئىسمىغا لايىق يېڭى مەكتەپلىك قىياپىتى نامايان بولۇپ تۇراتتى. كېيىنچە يىراق يېزىلاردىن قوبۇل قىلىنىدىغان ئوقۇغۇچىلار قونۇپ ئوقۇيدىغان بولدى. قونۇپ ئوقۇيدىغان باللار "لەيلى"، كىلىپ ـ كىتىپ ئوقۇيدىغانلار بولسا "ناھارى" دەپ ئاتىلاتتى.

دەسلەپكى مەزگىلدە بۇ يېڭى مەكتەپ دۇچ كەلگەن جىددىي قىيىنچىلىق ـ مۇئەللىم مەسىلىسى ئىدى. بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن يېڭى مەكتەپنىڭ ئاساسچىلىرى بولغان ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايلار چەتكە ئوقۇغۇچى چىقىرىپ تەربىيلەشنى مەردانىلىق بىلەن قارار قىلدى. مۇشۇ قارار بويىچە تۇنجى

قىتىم قازان دارىلمۇئەللىمىندە ئىككى يىل تەلىم ئېلىپ قايتىپ كەلگەن ئوقۇتقۇچى كەرىماخۇن بولدى. كېيىن ئۇ بۇ مەكتەپكە مۇدىر بولدى ۋە ئۇنىڭ يېتەكچىلىكىدە "بەش كىشلىك مۇدىرىيەت ھەيئىتى" قۇرۇلدى. ئۇنىڭ تەركىبىگە باۋۇدۇن باينىڭ ئۆزى ھەم كەرىماخۇن، ھىسامىدىن ھاجىم قاتارلىق مۆتىۋەرلەر كىرگۈزۈلگەنىدى. بۇنىڭ سىرتىدا توققۇز كىشىدىن تەركىب تاپقان "ئاتا ـ ئانىلار ھەيئىتى" مۇ قۇرۇلغانىدى. بۇ ئىككى ھەيئەت ئايدا ئىككى قىتىم كېڭەش ئېچىپ، مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش ھەم ئىقتىسادىي خىراجىتى قاتارلىق ئەمەلىي مەسىلىلىرىنى ھەل قىلاتتى.

كەرىماخۇن مۇدىر بولۇپ تۇرغان مەزگىللەردە، رەسمىي دەرس بېرىدىغان ئوقۇتقۇچىلار بەش نەپەر بولۇپ، ئۇلار: كەرىماخۇن (مۇدىر)، چوڭ غوجىكام، سۇلتان مەھمۇت، ئىدرىس ھاجى، رائىلە بۇۋى موللاچام قاتارلىقلار ئىدى. بۇ چاغدا مەكتەپ بويىچە 105 نەپەر ئۆسمۈر بولۇپ، ئۇنىڭدىن 25 نەپىرى قىز ئوقۇغۇچى ئىدى. ئوقۇلىدىغان دەرسلەرنىڭ تۈرى: ھېساب، تىل، ئىملا، ئوقۇش دەرسى (ئەدەبىيات)، ئەرەب، پارس تىلى، جۇغراپىيە ـ تارىخ، ئىلمىي ھال، ئىلمىي تەجۋىد، تەنتەربىيە قاتارلىق دەرسلەردىن ئىبارەت ئىدى. ھەپتىلىك دەرس جەدۋىلى بويىچە بىر كۈندە تۆت سائەتلىك دەرس ئۆتۈش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. ھەپتىدە بىر قىتىم مەكتەپ مۇدىرى پۈتۈن ئوقۇغۇچىلارغا ئەخلاق دەرسى لېكسىيىسى بېرىپ تۇرۇش مۇنتىزىم تۈزۈمگە ئايلاندى. شۇنىڭدەك شۇ چاغدىكى تۈزۈم بويىچە ئوقۇتقۇچىلار ئۈچۈن كۈندىلىك مەشغۇلات ۋاقتى ئالتە سائەت، ئوقۇغۇچىلارغا بەش سائەت قىلىپ بەلگىلەنگەن. بۇنىڭدىن باشقا ھەر كۈنى بىر ئوقۇتقۇچى نۆۋەت بىلەن دىجورنى بولۇش، ھەر بىر سىنىپقا سىنىپ مەسئۇلى بولۇش تۈزۈمىمۇ يولغا قويۇلغان. دىجورنى مۇئەللىملەر خاتىرە تۇتۇپ، ھەر كۈننىڭ ئاخىرقى سائىتىدە مەكتەپكە دوكلات قىلىپ ياخشى ـ يامان ئەھۋاللار ئۈستىدە ئۇچۇر بېرەتتى.

بۇ يىڭى مەكتەپنىڭ دەسلەپكى باسقۇچلىرىدىن باشلاپلا ئىمتىھان تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، ئىمتىھان نەتىجىلىرى تۆت دەرىجىگە ئايرىلاتتى. مەسىلەن: ئەلىيۇلئەلا (1 ـ دەرىجىلىكلەر)، ئەلا (ئىككىنچى دەرىجىلىك ئەلا بولغانلار)، ئەۋسات (ئوتتۇرا دەرىجىلىكلەر)، ئەدنا (ئوتەلمەي قالغانلار).

ئوقۇش پۈتتۈرۈش مۇراسىملىرى پۈتۈن كەنت ئاھالىلىرى قاتناشقان ھالدا قىزغىن ۋە داغدۇغىلىق ھالدا ئۆتكۈزۈلەتتى. ئوقۇش پۈتتۈرىدىغان ئوقۇغۇچىلار مەكتەپ مارشلىرىنى جاراڭلىتىپ كۆرەك قىلاتتى. ئوقۇش تۈگەتكەن ئوقۇغۇچىلار توت دەرىجە مۇكاپات بىلەن تەغدىرلىنەتتى. مەسىلەن: 1 ـ دەرىجىلىكلىرىگە "تەھسىننامە"، 2 ـ دەرىجىلىكلىرىگە "ئاپىرىننامە"، 3 ـ دەرىجىلىكلىرىگە "تەقدىرنامە"، 4 ـ دەرىجىلىكلىرىگە "شاھادەتنامە" تارقىتىلىپ بېرىلەتتى.

ئوقۇتقۇچىلار جامائەت ئىچىدە بەك ھۆرمەتكە سازاۋەر بولۇپ، ئەر ئوقۇتقۇچىلار "ئەپەندىم"، ئايال ئوقۇتقۇچىلار "موللاچام" دەپ ئاتىلاتتى. ئوقۇتقۇچىلارنىڭ تەمىناتىنىڭ يۇقىرى بولغانلىقى ئاشۇ ھۆرمەتنى كۈچەيتىپ باراتتى. مەسىلەن: 1 ـ دەرىجىلىكلەرگە 400 چارەك، 2 ـ دەرىجىلىكلىرىگە

300 چارەك، 3 ـ دەرىجىلىكلىرىگە 200 چارەك ئاشلىق مائاش (يىللىق) بېرىلەتتى. بۇ مائاش تەمىناتىنىڭ بىر قىسمىنى ئاكا ـ ئۇكا مۇساباياپلارنىڭ ئىقتىسادىدىن، قالغان قىسمى ئۇشرە ـ زاكات كىرىمىدىن چىقىرىلاتتى.

بۇنىڭ سىرتىدا، كەمبەغەل ۋە يېتىم ئوسمۈرلەر ئۈچۈن "خانەندىلىك" (ئوقۇش ياردەم پۇلى) تۈزۈمى يولغا قويۇلغانىدى. ئۇلارنى كىيىم ـ كېچەك بىلەن تەمىنلىگەندىن باشقا، تاماق راسخوتى ئۈچۈن 1 ـ دەرىجىلىكلىرىگە 15 چارەك، 2 ـ دەرىجىلىكلىرىگە 12 چارەك، 3 ـ دەرىجىلىكلىرىگە سەككىز چارەك ئاشلىق تەمىنات بېرىلەتتى. مەكتەپتە ئوقۇغۇچىلارنىڭ تولۇق كىلىپ خاتىرجەم ئوقۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن جامائەتنىڭ چارۋىلىرىنى تويلاپ باقىدىغان مەخسۇس "پادىچى" ئورۇنلاشتۇرۇلغانىدى.

1888 ـ يىلى يېڭى مەكتەپنىڭ تۇنجى مۇدىرى كەرىماخۇن ئەپەندى ۋاپات بولۇپ كېتىدۇ. بۇ ئەمەدىلا بىخ ئۇرۇپ مۇستەھكەملىنىشكە قەدەم تاشلىغان ئۇيغۇر يېڭى مائارىپى ئۈچۈن بىر يوقىتىش بولىدۇ. بۇ بوشلۇقنى تېز تولدۇرمىغاندا، يېڭى مەكتەپ بۆشۈكىدىلا تۇنجۇقۇپ كېتىش خەۋپىنى جىددىي ھىس قىلغان باۋۇدۇن باي چەت ئەلگە يەنە ئوقۇتقۇچى چىقىرىشقا ئالدىرىدى. بىر ـ ئىككى يىل پۇختا تاللاش ۋە ئەتراپلىق تەييارلىق قىلىش ئارقىلىق 1902 ـ يىلى بىر تۈركۈمدىلا سەككىز نەپەر ئىقتىدارلىق ياشنى تۈركىيىگە ئوقۇشقا ئەۋەتتى. ئۇلارنىڭ تەركىبىدە تۇرسۇن ئەپەندى، ھەسەن ئەپەندى، مەسئۇت سەبىرى، جىرجىس ھاجىم (بۇ ئىككىيلەن ئىلىدىن تاللانغان) ۋە قادىر ئەپەندى قاتارلىقلار بار ئىدى. بۇنىڭ سىرتىدا يەنە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىدىل تەرەپلەرگىمۇ بىر قىسىم ياشلارنى ئەۋەتىش تەييارلىقى كۆرۈلدى.

چەت ئەلگە چىقىرىلغان ياشلار ئوقۇش تۈگىتىپ كەلگۈچە بولغان ئارىلىقتىكى بوشلۇقنى تولدۇرۇش ئۈچۈن، باۋۇدۇن باي 1 ـ تۈركۈمدە تۈركىيىدىن ئابابەكرى قاتارلىق زىيالىلارنى مۇئەللىملىككە تەكلىپ قىلىپ ئالدۇردى. ئابابەكرى ئەپەندى ئىكساقتىكى يېڭى مەكتەپنى 1890 ـ يىلدىن 1896 ـ يىلغىچە باشقۇردى.

ۋەتەنپەرۋەر مەرىپەتچى ھۈسەيىن ھاجى، باۋۇدۇن باي ئاكا ـ ئۇكىلار مۇشۇ چاغدا يېڭى مەكتەپنىڭ دائىرىسىنى كېڭەيتىش ئارقىلىق سىنىپ سانى ۋە ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانىنى كۆپەيتىش پىلانلىرىنى كۆڭۈللىرىگە پۈكۈپ قويۇشقانىدى. بۇ ئۇلارنىڭ چەت ئەللەرگە كۆپلەپ ئوقۇغۇچى چىقىرىشتىكى مۇددىئاسىدىنمۇ ئوچۇق مەلۇم بولۇپ تۇراتتى. 1895 ـ يىلى مۇساباي ھاجى ۋاپات بولۇشنىڭ ئالدىدىمۇ ئوغۇللىرىغا: "ھەزرىتى ھەببى ئەجەم" مازىرىنى ياساپ چىقىشنى ۋە يېنىغا كېڭەيتىپ ئازادە مەكتەپ بىنا قىلىشنى ۋەسىيەت قىلىدۇ. مۇشۇ ۋەسىيەت بويىچە "ھەزرىتى ھەببى ئەجەم" مازىرى بىلەن ئۇنىڭ يېنىغا كېڭەيتىپ سېلىنىدىغان "ھۈسەينىيە مەكتىپى" نىڭ چوڭ قۇرۇلۇشى 1896 ـ يىلى رەسمىي باشلاندى.

1898 ـ يىلى ئىككى يىلغا يەتەر ـ يەتمەي گۈمبەز مۇنارى ئاسمانغا بوي تارتقان كۆركەم مازار بىلەن ئازادە سېلىنغان يېڭى مەكتەپ بىناسى ئىكساقتا قەد كۆتۈردى.

زامانىسىدا ئاتاقلىق بىناكارلىق ماھىرى دەپ تونۇلغان قەشقەرلىك مەشۇق ھاجى لايىھلەپ ياساپ چىققان بۇ كاتتا ۋە كۆركەم بىنانىڭ گۈمبىزى ھازىرمۇ قەد كۆتۈرۈپ تۇرماقتا. بولۇپمۇ يانداش سېلىنغان كىشلەرنىڭ زوقىنى قوزغايدىغان كارىدورلۇق سەككىز سىنىپلىق ئوقۇتۇش بىناسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ مەكتەپ قۇرۇلۇشى بارلىق مەرىپەتپەرۋەر كىشلەرنىڭ ئىپتىخارىنى قوزغايدۇ.

بۇ مەكتەپتە سىنىپتىن باشقا يەنە 12 ئېغىزلىق ئوقۇغۇچىلار ياتىقى (ھۇجرا)، ھۇجرىلارنىڭ شىمالىدا قويۇق بوستانلىق، نەقىشلەنگەن پىشايۋانلىق مەسچىت، بىنا ئوتتۇرىسىدا رىشاتكىلىق زال، ئىككى ئېغىزلىق ئاشخانا، ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن مەخسۇس مۇلازىمەت دۇكان ئۆيى، شەرقىي شىمال تەرىپىدە بەش مو دائىرىدە مېۋىلىك چوڭ باغ، باغنىڭ شەرقىدە يەنە شۇ چوڭلۇقتا تەنتەربىيە مەيدانى، بەش ـ ئالتە مو كەڭلىكتە تىرەكلىك، پەشتاق، تاش پارلىق مۇنچا (ھاممام)، مەكتەپنىڭ ئىچىگە سوزۇلغان 200 مېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى يولنىڭ ئىككى تەرىپىدە ئېرىق، ئېرىق بويلاپ ئۆستۈرۈلگەن تۆت قاتار تىرەك بوستان، ئىسكىلات، مۆتىۋەللى ئامبىرى، مەكتەپنىڭ دەل ئوتتۇرا قىسمىدا تىياتىر زالى، غەربىي جەنۇپتا ئەتراپى تال، ئالما، ئۈجمە بىلەن قاپلانغان چوڭ كۆل، بىر چەتتە كاھىش پىشۇرىدىغان چوڭ خۇمدان، خۇمدان ئامبىرى، ئىككى جايدا تەرەتخانا... قاتارلىقلار پىلانلىق جايلاشتۇرۇلغان .

10ـ باب

4. خەمت ۋەكىلى

خەمت ۋەكىلى ئىلى ۋە چۆچەك ۋىلايەتلىرىدە 50 يىل مائارىپ خىزمىتىنى ئىشلىدى. ئۇ 1930 ـ يىلدىن باشلاپ ئوقۇتقۇچى بولۇپ، تۈمەنلىگەن ئوقۇغۇچىلارنى تەربىيلىدى. تالانتلىق ۋە ئىجتىھاتلىق بۇ مەرىپەتچى ئۇيغۇرچە، تاتارچە، قازاقچە، ئەرەبچە، پارسچە، تۈركچە ۋە رۇسچە تىللارنى پىششىق بىلەتتى ۋە شۇ تىللاردىكى دەرسلىك ماتىريياللاردىن تولۇق پايدىلىناتتى. خەمت ۋەكىلى 1934 ـ يىلدىن باشلاپ غۇلجىدىكى مەشھۇر "نەمۇنە مەكتىپى" گە رەھبەرلىك قىلىپ، پۈتۈن ئىلى مائارىپىغا نەمۇنە ياراتقانىدى. ئۇنىڭ ئۇلگىسى بويىچە شۇ چاغدىكى "تائالىيە"، "كەشپىيە"، "سايرامىيە"، "ھۇسەينىيە"، "روشەن"، "گۈلشەن" قاتارلىق مەكتەپلەر قايتا رەتكە سېلىنىپ، تىز راۋاجلاندى.

خەمت ۋەكىلى تىل ـ ئەدەبىيات، ماتېماتىكا، تارىخ، جۇغراپىيە دەرسلىرىنى پىششىق بىلىش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى فىزىكا، ھىمىيە، ئاناتومىيە، بىئولوگىيە پەنلىرىنىمۇ پىششىق ئىگىلىگەن. ئۇ چاغدا دەرسلىك ماتېريياللار كەم بولغاچقا، ئالگېبرا ۋە گىئومېترىيە قاتارلىق پەنلەردىن ئۆزى كونسپېك

تۈزۈپ چىققان.

خەمىت ۋەكىلى 1947 ـ يىلدىن باشلاپ "غۇلجا بىلىم يۇرتى" دا ئوقۇتقۇچىلىق قىلدى ۋە فىزىكا، خىمىيە، تىرگىنومېترىيە... پەنلىرى ئۈچۈن 1000 بەتتىن ئارتۇق دەرسلىك تەييارلىدى. ئۇ ئازادلىقتىن كېيىن ئالگېبرا ۋە ئانالىتىك گېئومېترىيە قاتارلىق دەرسلەر ئۈچۈن 800 بەتتىن ئارتۇق ئوقۇتۇش قوللانمىسى ئىشلەپ چىقتى. ئۇ نۇرغۇن قېتىم نەمۇنىلىك مائارىپچى دىگەن شەرەپكە ئىگە بولدى.

مىللىي بىرلىك سەپ دەۋرىدە مىللىي مائارىپنىڭ ئەڭ ئاساسىي رولچىسى، مۇنەۋۋەر كومپارتىيە ئەزاسى ۋە ئىنقىلابىي قۇربان لىن جىلۇ (1916 ـ 1943) ئىدى.

لىن جىلۇ 1938 ـ يىلىنىڭ بېشىدا شىنجاڭ دائىلفۇنۇنىنىڭ ئىلمىي مۇدىرلىقىنى ئۈستىگە ئالغان، "ئۆگىنىش بىلەن ئىشلىتىشنى بىرلەشتۈرۈش" تىن ئىبارەت تەلىم ـ تەربىيە فاڭجىنىنى ئوتتۇرىغا قويغان ھەمدە "ئېھتىياق بولۇش، جىددىي بولۇش، ئاددىي ـ ساددا بولۇش، روھلۇق بولۇش" دىن ئىبارەت مەكتەپ نىزامنامىسىنى يۇرگۈزگەن. ئۇ كۆتۈرەڭگۈ ـ روھلۇق مەزمۇندىكى "دارىلفۇنۇن مەكتەپ ناخشىسى" نى تۈزۈپ چىققان. ئۇنىڭ رەھبەرلىكىدە شىنجاڭ دارىلفۇنۇنى جۇشقۇن كەيپىياتلىق بىلىم يۇرتىغا ئايلانغان.

لىن جىلۇ ئاقسۇ ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسىگە مەسئۇل بولغان ۋە ئۇچتۇرپان، كۇچا ناھىيىلىرىگە ھاكىم بولغان چاغلىرىدىمۇ مىللىي مائارىپنى راۋاجلاندۇرۇش يولىدا چوڭ ئىشلارنى قىلدى.

"مىللىي بىرلىك سەپ دەۋرى" دىكى گۈللەنگەن مائارىپ قوينىدا يېتىشىپ چىققان تالانتلىق ئۇيغۇر پەرزەنتلىرىدىن ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ (1920 ـ 1949)، لۇتپۇللا مۇتەللىپ (1922 ـ 1945)، ئابدۇللا روزى (1919 ـ 1945) قاتارلىق نۇرغۇن ئىنقىلابىي مەرىپەتپەرۋەر زىيالىيلارنىڭ يېتىلىشىدە لىن جىلۇنىڭ ئىنقىلابىي مائارىپ تەربىيىسىنىڭ بىۋاستە كۈچلۈك تەسىرى بولدى.

ئاتاقلىق مائارىپچى ۋە ئىنقىلابىي قۇربان ئابدۇللا روزى شۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر مائارىپىنىڭ كۆزگە كورۇنگەن نامايەندىلىرىدىن بىرى.

ئابدۇللار روزى 1919 ـ يىلى ئۇچتۇرپاندا كىچىك تىجارەتچى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. بوۋىسى ئاتۇش مەشھەتلىك ئىدى. ئۇ 1935 ـ يىل باھاردا ئۇچتۇرپاندىكى تۇنجى دارىلمۇئەللىمىن (ئۇ چاغدا بۇ مەكتەپ ئىككى سىنىپلىق قىسقا مۇددەتلىك ئىدى) نى ئەلا تۈگىتىپ، "ئەلىيۇلئەلا" (ھەممىدىن بىرىنچى) بولۇپ مۇكاپاتلانغان. ئەينى زاماندا ئۇنى ئوقۇتقان بۇ مۇئەللىمنىڭ ئەسلىشىچە، شۇ چاغدا "ئۇنىڭدەك زىرەك، پاراسەتلىك ئۆسمۈرنى كۆرۈپ باقمىغان" ئىكەن. ئابدۇللا روزى ئۇچتۇرپان دارىلمۇئەللىمىننى تۈگىتىپ، يېزىلاردا مۇئەللىملىك قىلدى. دەل شۇ چاغدا ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇنىۋېرسىتېتىغا ئوقۇغۇچى ئەۋەتىش ئۇقتۇرۇشى كەلگەنىدى. ئۇچتۇرپاندىن ئىمتىھاندا ئەلا ئۆتكۈنلەر ئابدۇللا روزى، ئابدۇكرىم ئابباسوف بولدى. ئاقسۇ كونىشەھەردىن ياخشى نەتىجە بىلەن ئۆتكەنلەر

مەۋلانجان تۇردى، ھاشىمجان ئاخۇنجان، ئەھمەت ھەسەنۇۇف قاتارلىقلار ئىدى. بىراق كېيىنكىلەر ئۈرۈمچىگە دەل ۋاقتىدا يېتىپ بارغان بولسىمۇ، ئالدىنقى ئىككىيلەن ۋاقتىدا ئۈلگۈرۈپ بارالماي، ئۈرۈمچىدە قېلىپ ئوقۇشقا مەجبۇر بولدى.

1936 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ ئابدۇللا روزى ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىنگە كىرىپ ئوقۇدى. ئۇ ھەم تەبئىي پەندە ھەم ئىجتىمائىي پەندە تىزلا ئەڭ ئالدىنقى قاتارغا ئۆتتى. يەنە كېلىپ ئۇ پەلسەپە (ماتېرىيالىستىك دۇنيا قاراش) ساھەسىدە ئەڭ ئۇستا ناتىق ئىدى. ئۇ ھەممە جەھەتتە ياخشى بولغاچقا، پۈتۈن ساۋاقداشلىرى ئۇنى ھۆرمەتلەپ "داھىي ئوقۇغۇچى" (ئوقۇغۇچىلار داھىيسى) دەپ ئاتىشاتتى. شۇ چاغدىكى "شىنجاڭ گېزىتى" دە ئۇنىڭ قىسقا ماقالىلىرى بېسىلىشقا باشلىدى. ئۇنىڭ پوچۇركىسى خۇددىي ئۆزىنىڭ كىلىشكەن قامىتىدەك چىرايلىق ئىدى. ئابدۇللا روزى بىر ماقالىسىدە تۇنجى قېتىم "ئارزۇ" دىگەن تەخەللۇسنى قوللانغىنىدىن كېيىن، ساۋاقداشلىرى ئىچىدە بۇ تەخەللۇس كەڭ تارقىلىپ كەتتى. ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىننىڭ بىر قىسىم مۇنەۋۋەر ئوقۇغۇچىلىرى ئۇيۇشتۇرغان بىر ئىجادىيەت گۇرۇپپىسىنىڭ ئىسمىمۇ كېيىنچە بىرىپ مۇشۇ تەخەللۇس بىلەن ئاتىلىدىغان بولدى. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي مەكتەپ "تەرتىپ بولۇمى" نىڭ يوشۇرۇن چارلاپ بىكىتىشى ئارقىسىدا بۇ ئىجادىيەت گۇرۇپپىسى "ئەكسىيەتچىل" دەپ قارىلاندى. ئىجادىيەت گۇرۇپپىسىنىڭ تەسىس قىلغۇچىسى بولغان ئابدۇللا روزى سىياسىي تۆھمەت بىلەن ماناسقا پالۇۋېتىلدى.

ئابدۇللا روزى ماناسقا پالىنىپ كېلىپ ئۇزۇن ئوتمەي كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ باشپاناھلىق قىلىشىغا ئېرىشتى. 1938 ـ يىل كۈز مەۋسۇمىدىن باشلاپ ئابدۇللا روزى ناھىيىلىك مائارىپ ئىدارىسىنىڭ مائارىپ مۇپەتتىشى، قوشۇمچە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ باش كاتىپى بولۇپ ئىشلىدى. ئابدۇللا روزى ئۆزىگە يۈكلەنگەن قوش خىزمەت ئىمتىيازىدىن جىددىي پايدىلىنىپ، بۇ ناھىيىنىڭ بۇلۇڭ ـ پۇشقاقلىرىغىچە ئارىلاپ بىرىپ مەكتەپ تۇرلىرىنى قۇرۇپ چىقتى. چوڭلار مائارىپىغىمۇ كۆڭۈل بۆلۈپ، ساۋاتسىزلىقنى يۇيۇش ھەرىكىتىنى ئەۋج ئالدۇردى. غەپلەتكە، نادانلىققا ۋە جاھالەتكە قارشى مەزمۇندا "تۆمۈر ئاكا ئويغاندى" ناملىق درامىنى يېزىپ چىقىپ، سەھنىلەشتۈرگەندىن كېيىن، بۇ دراما پۈتۈن ناھىيىنى زىلزىلىگە كەلتۈرۈۋەتتى. ئارىدىن توپ ـ توغرا يېرىم ئەسىر ئۆتۈپ كەتكەن مۇشۇ كۈنلەردىمۇ ئۈرۈمچى، ماناس، قۇتۇبى، ئالاۋۇسۇن قاتارلىق جايلاردا كىشىلەر ئابدۇللا روزى ۋە ئۇنىڭ پىداگوگىكىلىق درامىسى ـ "تۆمۈر ئاكا ئويغاندى" نى ئېغىزىدىن چۈشۈرۈشمەيدۇ.

ئابدۇللا روزى 1940 ـ يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا ئاقسۇ ۋىلايىتىگە قايتىپ كەلدى. ئۇ ئاقسۇغا كېلىپلا ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسىنىڭ باش مائارىپ ئىنسپېكتورى (مەكتەپ مۇپەتتىشى)، جۈملىدىن ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى قارمىقىدىكى مەكتەپلەرنىڭمۇ مۇپەتتىشى بولۇپ ئىشلىدى. ئۇ بىر يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ، پۈتۈن ناھىيىلەردىكى مەكتەپلەرنى ئەمەلىي تەكشۈرۈش چىقىپ، 1941 ـ يىلىنىڭ

ئاخىرلىرى ۋە 1942 ـ يىلنىڭ باشلىرىدا ئاقسۇ گېزىتىدە "تەلىم ـ تەربىيە ئۆچرىكلىرى" سەرلەۋھىلىك ئۇزۇن ماقالىسىنى ئېلان قىلدى. بۇ ماقالە ئەتراپلىق مەسىلىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغانلىقى ئۈچۈن يىرىم ئايغىچە ئايىغى ئۈزۈلمەي بىسىلغان ۋە پۈتۈن ۋىلايەت ھەتتا چەت ۋىلايەتلەردىمۇ چوڭ تەسىر قوزغىغاندى. بۇنىڭدىن باشقا، ئابدۇللا روزى ئىنسپەكتورلۇق ھوقۇقىدىن توغرا پايدىلىنىپ يىرىم يىل ئىچىدە مەكتەپ تەشكىلىنى رەتكە سىلىپ چىقتى. ئۇ چاغلاردا ئىنسپەكتورلاردا شۇنداق ئىمتىياز بار ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇ يازلىق ۋە قىشلىق تەتىللىك بىلىم ئاشۇرۇش كۇرسلىرىنى تەشكىللىدى ۋە بۇ كۇرسلاردا ماتېماتىكا ھەم تىل ـ ئەدەبىيات دەرسلىرىنى ئۆتتى. ئۇ ئەمەلىي پائالىيەتلىرى ئارقىسىدا پۈتۈن ۋىلايەت بويىچە تىز شۆھرەت قازاندى.

ئوقۇتقۇچىلار مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، 1943 ـ يىل 9 ـ ئايدا رەسمىي ئۈچ سىنىپ، بىر بىلىم ئاشۇرۇش كۇرسىدىن تەشكىل تاپقان ئاقسۇ دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپى دولان دەرياسى بويىدىكى يىڭى بىنادا تەنتەنە بىلەن قايتا ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. ئۇنىڭ تۇنجى ئىلمىي مۇدىرى ئابدۇللا روزى ئىدى. شۇ يىلنىڭ كەچ كۈزىدە ئوت يۈرەك شائىر لۇتپۇللا مۇتەللىپنىڭ ئاقسۇغا كىلىشى بىلەن بۇ يەردە كۈچلۈك دولقۇن پەيدا قىلدى. ئابدۇللا روزى ۋە لۇتپۇللا مۇتەللىپكە ئوخشاش جەڭگىۋار زىيالىيلارنىڭ جاھالەتكە قارشى كۈرەشلىرى ۋە ئىجادىيەتتىكى ھەمكارلىقى ئارقىسىدا پۈتۈن ئۆلكە خاراكتىرلىك چوڭ ئىشلار مۇشۇ ئاقسۇدا مەيدانغا كەلدى. قىسقىغىنا ئىككى ـ ئۈچ يىل ئىچىدە ئاقسۇدا چوڭ ھەجىملىك ئوپېرا ـ درامىلاردىن 10 نەچچىسى سەھنىلەشتۈرۈلۈپ، ئاقسۇ شىنجاڭ بويىچە "دراما ـ ئوپېرا شەھرى" گە ئايلاندى. بۇ جەھەتتىن ئاشۇ بىر مەزگىل ئىچىدە، ئۇنىڭغا نە قەشقەر، نە ئۈرۈمچى يېتىشەلمەيتتى. مۇشۇ مۇۋەپپەقىيەتلەرنىڭ ھاسىل بولۇشىدا مەرھۇم ئابدۇللا روزى يېتەكچىلىكىدىكى ئاقسۇ دارىلمۇئەللىمىن چوڭ ھەسسە قوشقان. بۇ مەكتەپ چوڭ تىپتىكى "غېرىپ ـ سەنەم ئوپېراسى" نى تەييارلىغاننىڭ سىرتىدا، ئابدۇللا روزى يازغان مەشھۇر "ئۆگەي ئانا" درامىسىنى سەھنىلەشتۈرۈپ پۈتۈن ۋىلايەتنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن.

شۇنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش كىرەككى، ل. مۇتەللىپ بىلەن ئابدۇللا روزىنىڭ غايىسى دراما ـ سەنئەت دولقۇنى ئارقىلىق خەلقنى ئويغىتىش ئىدى. لىكىن، ئۇلار ئىلىم ـ مەرىپەتنى ھەرگىز بوشاشتۇرۇپ قويمايتتى. بۇ جەھەتتە مۇنداق بىر جانلىق مىسالنى كۆرستىپ ئۆتۈش كۇپايە، بىر كۈنى بىر توپ ئوقۇغۇچىلار لۇتپۇللا مۇتەللىپنى دارىلمۇئەللىمىننىڭ يىڭى بىنا مەيدانىدا ئارىغا ئىلىۋېلىپ، شائىرنىڭ رەسساملىق ماھارىتىنى سىناپ كۆرمەكچى بولۇشىدۇ. لۇتپۇللا دەرھال ماقۇل بولىدۇ ـ دە، ھىلقى ئوقۇغۇچىلارنى ئەگەشتۈرۈپ سىنىپقا كىرىدۇ ۋە قولىغا بور ئىلىپ، قارا دوسكىغا رەسىم سىزىشقا باشلايدۇ: ئوڭ تەرەپكە كىتاب كۆرۈۋاتقان ئىلاھىي قىزنى، سول تەرەپكە مېۋىلىرى قىزىرىپ پىشقان ئالما دەرىخىنى بەش مىنۇت روزىگادا سىزىپ چىقىدۇ. ئىلاھىي قىزنىڭ ئۈستى تەرىپىگە "مۇزەييۇس" دىگەن سۆزنى يىزىپ قويىدۇ ـ دە، سىنىپتىن ئالدىراش چىقىپ كىتىدۇ. ئوقۇغۇچىلار ھاڭ ـ تاڭ

بولۇشۇپ، رەسىمدىن مەنە تاپالماي، ئابدۇللا روزىنىڭ شەرھلەپ بېرىشىنى ئىلتىماس قىلىدۇ. ئابدۇللا روزى بۇ تېپىشماقنى يېشىپ بېرىدۇ: ھىلىقى سۈرەتتىكى ئىلىم - پەننىڭ پىرى "مۇزەيۇس" ناملىق ئىلاھىي قىز ئىكەن. ھازىرقى مۇزەي دېگەن نامىمۇ شۇنىڭدىن كېلىپ چىققانىكەن. رەسىمدىكى مەنە: پەقەت كىتاب ئوقۇغاندا ۋە بىلىم ئالغاندىلا ئاندىن مېۋىگە ئېرىشەلەيدۇ، دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىكەن. بۇ جاۋابتىن بەھرىمەن بولغان ئوقۇغۇچىلار بۇ ئىككى ئۇستازنىڭ ئىقتىدارى ۋە مول بىلىمىگە ھەيران قېلىشقان.

ئابدۇللا روزى يەنە "ئارزۇ" تەخەللۇسى بىلەن ئاقسۇ گېزىتىدە نۇرغۇن جەڭگىۋار شېئىرلارنى ئېلان قىلدى. "ئاپرېل ئۆزگىرىشىدىن كېيىنكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتى"، "كەلپىن ۋە دولان شىۋىلىرى" ناملىق ئىلمىي ئەسىرىنى يازدى. بولۇپمۇ ئۇنىڭ لۇتپۇللا مۇتەللىپ بىلەن ھەمكارلىشىپ يازغان "ئۇيغۇر ئەدەبىياتى" ناملىق ئەسىرى دارىلمۇئەللىمىننىڭ ئەينى يىللاردىكى بىردىنبىر مۇھىم دەرسلىكى ئىدى. ئۇ، بۇ دەرسنى ئۆزى بېرەتتى. دەرسلىك ئىچىگە كىرگۈزۈلگەن شېئىرىي ژانىرلار ئۇچۇن كوپىنچە ل. مۇتەللىپ ۋە بىلال ئەزىزنىڭ ئىنقىلابىي مەزمۇن بىلەن يوغۇرۇلغان شېئىرلىرى مىسال قىلىپ كىرگۈزۈلگەنىدى. ئۇنىڭ ئىچىدە لۇتپۇللا مۇتەللىپنىڭ "شائىر توغرىسىدا مۇۋەششەھ" ناملىق شېئىرىمۇ بار ئىدى. بۇ شېئىرنىڭ ھەر بىر كۇپلىتىنىڭ باش مىسراسىدىكى بىرىنچى ھەرپىنى تىرىۋەلىپ قوشقاندا "ياشاش ئۈچۈن كۆرەش" دېگەن ئىنقىلابىي شوئار چىقتى. ئۇنىڭ ئۆزى يازغان بىر مۇۋەششەھ شېئىرىدىن "كۈچ ئۇلاش" دېگەن ياڭراق يەكۇن چىقاتتى. "ياشاش ئۈچۈن كۆرەش"، "كۈچ ئۇلاش" - ماركسىزم پرىنسىپىغىمۇ، دارۋىنىزم پرىنسىپىغىمۇ ئۇيغۇن كېلەتتى. ئابدۇللا روزى مۇشۇ ئۇلۇغۋار غايىنى باش ئەۋلادلارغا مىراس قالدۇرغانىدى. ئۇنىڭ ئۆزى دەل مۇشۇ جەڭگىۋار غايىنىڭ تۈرتكىسىدە يېقىن دوستى ۋە سەپدىشى لۇتپۇللا مۇتەللىپ بىلەن بىرلىكتە "ئۇچقۇنلار ئىتتىپاقى" ناملىق ئىنقىلابىي تەشكىلاتنى ئۇيۇشتۇرغانىدى. ئۇلار ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا ماسلىشىپ قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش يولىدا مەخپىي ھەرىكەت ئېلىپ بېرىۋاتقان چاغدا، ئەكسىيەتچى ھوكۇمەت دائىرىلىرى تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ، 1945 - يىلى تېررورلۇق بىلەن ئۆلتۈرۈپ تاشلاندى. ئابدۇللا روزى شۇ چاغدا 26 ياشتا ئىدى...

1942 - يىلدىن كېيىن سىياسىي ۋەزىيەت كەسكىن ئۆزگىرىپ، مۇنەۋۋەر كومپارتىيە ئەزالىرى ۋە ئىلغار ئوقۇتقۇچىلار ئارقا - ئارقىدىن تۇتقۇن قىلىندى ۋە تۈرمىلەرگە تاشلىنىپ ئۆلتۈرۈۋېتىلدى.

شۇنداق قىلىپ، "مىللىي بىرلىك سەپ دەۋرى" دە بىر مەھەل گۈللەنگەن مائارىپ خاراب بولۇپ كەتتى، مەكتەپلەر تاقالدى، ئوقۇتقۇچىلار ئىشسىز قالدى، نادانلىق ۋە جاھالەت قايتىدىن باش كۆتۈردى.

ئۇنىڭ ئەكسىچە، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي رايونىدا مىللىي مائارىپ گۈللەپ ياشنىدى. مائارىپ ۋە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئورنى كۈنسايىن ئۆستى. ئوقۇتقۇچىلىق ئەڭ شەرەپلىك خىزمەت دەپ تونۇلدى ۋە

ھۆرمەت قىلىندى. مەرھۇم ئەخمەتجان قاسىمى مۇنداق دېگەنىدى:

"سىنىپتا قالاق ئوقۇغۇچى قالمىسۇن دەپ يۈرەك قېنىنى سەرپ قىلىپ تىرىشۋاتقان ئوقۇتقۇچى مېھنىتىنىڭ قانچىلىك قىيىن ۋە جاپالىق ئىكەنلىكىنى ياخشى بىلىمەن. كىشىلىك جەمئىيەتتە مۇئەللىمنىڭ مېھنىتىدىن پەخىرلىكرەك مېھنەت يوقتۇر، چۈنكى، ئالىم، مۇتەخەسسىس، يازغۇچى، قوماندان، جەمئىيەت، دۆلەت ئەربابى ۋە باشقىلارنىڭ ھەممىسى ئوقۇتقۇچى مېھنىتىنىڭ مەھسۇلاتىدۇر."

ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ئىلىدا ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ سانى 295 كە، سىنىپ سانى 980 گە، ئوقۇتقۇچىلار سانى 1051 گە، ئوقۇغۇچىلار سانى 28 مىڭ 345 كە يەتكەن بولسا، 1949 - يىل 9 - ئايدا مەكتەپلەرنىڭ سانى 342 گە، سىنىپ سانى 1321 گە، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ سانى 1413 كە، ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانى 39 مىڭ 269 غا يېتىپ بارغانىدى. 1950 - يىلى جەدۋەللەشتۈرۈلگەن سانلىق مەلۇماتتا ئىلى ۋىلايىتى بويىچە باشلانغۇچ مەكتەپلەردە 1134 سىنىپ، 39 مىڭ 734 ئوقۇغۇچى، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپلەردە 180 سىنىپ، 4938 ئوقۇغۇچى؛ ئەخمەتجان قاسىمى نامىدىكى بىلىم يۇرتى، تىببىي مەكتەپ، ھۈنەر - كەسىپ مەكتىپى ۋە رۇس مەكتەپلىرىدە ئوقۇيدىغان 2096 ئوقۇغۇچى قوشۇلۇپ، جەمئىي 46 مىڭ 768 كىشىلىك ئوقۇغۇچىلار قوشۇنى بولغانىدى. ئۇ چاغدا غۇلجا شەھەر ئىچىدىكى ئاتاقلىق باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ بىرى بولغان "مۇراد مەكتىپى" 27 سىنىپقا كۆپەيگەنىدى.

ئۈچ ۋىلايەت مائارىپىدا قىسقىلا بىر ۋاقىت ئىچىدە ئوتتۇرا مەلۇماتلىق تەبىئىي پەن ۋە ئىجتىمائىي پەن ئوقۇتقۇچىلىرى، دوختۇر، ۋىراچلار، رادىست، پوچتالىيونلار يېتىشىپ چىقتى، ئۇلار تاكى كېيىنكى كۈنلەرگىچە ئۇيغۇر مائارىپىنىڭ يادرو كۈچلىرىدىن بولۇپ مۇھىم رول ئوينىدى.

ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ قىزغىن قاتناشچىسى - مەرپەتپەرۋەر شائىر نىمشېھتنىڭ "بىلىم ئىشقىدا" سەرلەۋھىلىك تۆۋەندىكى شېئىرى ئەينى زاماندا

ئىنتايىن كۈچلۈك تەسىر قوزغىغان مەرىپەت خىتابى ئىدى:

جاھان رەنالىرى ئىچرە بىلىمدەك بىر گۈزەل يار يوق،
بىلىمدىن ئۆزگە تۇتقان بار، بولۇر ئۇ گاھىدا يار - يوق.
قارا قاشلىق تولۇن ئايلار ساڭا بىرنەچچە كۈن يولداش،
ئەگەر سەن پۇلدىن ئايرىلساڭ، سىنى تاشلايدۇ ھىچ ئار يوق.
كىرىپ نەپسىڭنىڭ كەينىگە، بىلىمدىن ئۆزگە يار تۇتساڭ،
بېشىڭغا چۈشسە بىر كۈنلەر، ئۇ چاغدا سەن كەبى خار يوق.

بىلمىگە ئاشنا بولسا، ئوقۇش ئىشقىدا بۇلبۇل بول،
ئۆگەنمەككە مائارىپ باغچىسىدەك ئەسلى گۈلزار يوق.
ئۆزەڭنى نىمشىپەت ئۈشبۇ پىكرىگە ئەيلىگىن قۇربان،
بىلىمدىن يۈز ئۆرىگەنلەركەبى قاتتىق گۇناھكار يوق...

ئىزاھاتلار:
(1) مىللىي بىرلىك سەپ ـ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش دەۋرىدە قۇرۇلغان مىللىي بىرلىك سەپنى كۆرسىتىدۇ.
(2) (3) "شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى" 1982 ـ يىل، 5 ـ سان 176 ـ بەت، 180 ـ بەت.

11ـباب سىپلىشتۈرما مائارىپشۇناسلىق

بىز يۇقىرىدا 1949 ـ يىلغىچە بولغان ئۇيغۇر مائارىپ تارىخى ئۈستىدە قىسقىچە توختالدۇق. ئازادلىقتىن كېيىنكى مائارىپ تەرەققىياتى توغرىسىدا باشقا بىر كىتابىمىزدا تونۇشتۇرماقچىمىز.
مائارىپ ئىلمىي تەتقىقاتى ۋە مائارىپ تارىخشۇناسلىقىدا ئەڭ مۇھىم ئىلمىي ئۇسۇل سىلىشتۇرما مائارىپشۇناسلىق مېتودى ھىسابلىنىدۇ. ھەربىر مائارىپچى بۇ ھەقتە زۆرۈر ساۋاتقا ئىگە بولۇشى كېرەك. چۈنكى، سىپلىشتۇرما مائارىپشۇناسلىق ئىلمى بىزگە مائارىپ تەرەققىياتىدىكى سان بىلەن سۈپەت ئوتتۇرىسىدىكى، جايلار بىلەن جايلار ئوتتۇرىسىدىكى، دەۋرلەر ئوتتۇرىسىدىكى، ئەلىمىز مائارىپى بىلەن باشقا ئەللەر مائارىپى ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەرنى يورۇتۇپ بېرىدۇ
مەشھۇر سىپلىشتۇرما مائارىپشۇناس بەرىداي: "باشقىلارنى چۈشىنىش ئارقىلىق ئۆزىنى چۈشىنىۋالغىلى بولىدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئالغاندا، سىلىشتۇرما مائارىپشۇناسلىق ئىلمى بەكمۇ قىممەتلىك" دىگەنىدى. يەنە بىر سىلىشتۇرما مائارىپشۇناس كاندەل: "سىپلىشتۇرما مائارىپشۇناسلىق مائارىپ تارىخىنى ئۈزۈلدۈرمەسلىكنى مەقسەت قىلىدۇ..." دەيدۇ.
سىلىشتۇرما مائارىپشۇناسلىق ئىلمى قەدىمقى يۇناندىن باشلانغان. قەدىمقى يۇناننىڭ مەشھۇر تارىخچىسى سەنوپون (سەنوپون) ئۆزىنىڭ "پادىشاھ سەروسنىڭ تەرجىمھالى" ناملىق ئەسىرىدە: پېرسىيە ياشلىرىنىڭ تەربىيە ئەھۋالى، ئۇ يەردىكى مائارىپ خىزمەتلىرى، پېرسىيە بىلەن يۇنان مائارىپى ئوتتۇرىسىدىكى پەرق، ئىككى خىل مائارىپنىڭ مەقسىتى، تەشكىلىي تۈزۈملىرى... قاتارلىق ئەھۋاللارنى سىپلىشتۇرما مېتودى بويىچە تەپسىلىي بايان قىلغان.
قەدىمقى رىمنىڭ ئاتاقلىق سىياسەتچىسى سىسترۇن (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 100 ـ 43 ـ يىللار) ئۆزىنىڭ "جۇمھۇرىيەت تۈزۈلمىسى" ناملىق مەشھۇر ئەسىرىدە قەدىمكى يۇنان مائارىپى بىلەن رىم

مائارىپنى سىلىشتۇرۇپ تەسۋىرلىگەن. ئوتتۇرا ئەسىردە تونۇلغان ئالىم كاردۇن شەرق مۇسۇلمان مائارىپى بىلەن غەرب مائارىپىنى سېلىشتۇرغان.

لىكىن، سىلىشتۇرما مائارىپشۇناسلىقنى بىرىنچى قېتىم سىستېمىلىق پەن قاتارىغا كۆتۈرگەن فرانسىيىلىك مەشھۇر پەداگوگ ئانتونى جۇللىيان (8481 -- 5771 ئانتونى جۇللىئەن) بولدى. ئۇ 1817 - يىلى "سىلىشتۇرما مائارىپشۇناسلىق" ناملىق مەشھۇر ئەسىرىنى ئېلان قىلدى. بۇ ئەسەرنىڭ تەسىرىدە ھەرقايسى ئەللەر مائارىپچىلىرى ئۆزئارا نازارەت قىلىش، ئۆز ئەلىنىڭ مائارىپ سەۋىيىسىنى باشقا ئەللەرنىڭ مائارىپ سەۋىيىسىگە سىلىشتۇرۇش دولقۇنىنى ئەۋج ئالدۇرۇۋەتتى.

1831 - يىلى يەنە بىر فرانسۇز پېداگوگى ۋىكتۇر (1792 - 1867 - يىللار) "پروسسىيە مائارىپى" ناملىق ئەسىرىنى ئېلان قىلدى. بۇ كىتاب نۇرغۇن ئەللەرنىڭ مائارىپچىلىرى ئىچىدە تىخمۇ زور تەسىر قوزغىدى.

20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا سىلىشتۇرما مائارىپشۇناسلىق 2 - باسقۇچقا كۆتۈرۈلدى. مەشھۇر ئىنگلىز پەداگوگى سادىرلىر (3491 -- 1681 مىچائەل سەدلەر) "مائارىپ مەسىلىلىرى" ناملىق 28 توملۇق ئەسىرىنى ئېلان قىلدى. بۇ ئەسەردە ئۇ ھەرقايسى مەملىكەتلەرنىڭ مائارىپ ئەھۋالىنى تەپسىلىي سىلىشتۇرۇپ بايان قىلدى.

1898 - يىلدىن باشلاپ سىلىشتۇرما مائارىپشۇناسلىق ئامېرىكىدا ئالىي مەكتەپلەرنىڭ رەسمىي دەرسلىكىگە كىرگۈزۈلدى. شۇنىڭدىن كېيىن ھەرقايسى ئەللەردە مەخسۇس سەلىشتۇرما مائارىپشۇناسلىق تەتقىقات ئورگانلىرى تەسىس قىلىنىشقا باشلىدى. مەھسۇس مەجمۇئەلەر چىقىرىلىدىغان بولدى.

بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى تەرىپىدىن "دۇنيانىڭ مائارىپ ئەھۋالى" دىگەن نامدا كۆپ توملۇق كىتاب نەشر قىلىندى.

سىلىشتۇرما مائارىپشۇناسلىقنىڭ تەتقىقات مېتودى تۆۋەندىكى ئۈچ كاتەگورىيىگە بۆلۈنىدۇ:

1. ۋەرتىكال (مەردىئان) سىلىشتۇرۇش مېتودى: بۇ مېتودى بويىچە بىر دۆلەت ياكى بىر رايوننىڭ دەۋرىي باسقۇچلىرى بويىچە سىلىشتۇرۇپ بايان قىلىش ئۇسۇلى يۈرگۈزۈلىدۇ.

2. گورىزۇنتال (پاراللەل) سىلىشتۇرۇش مېتودى: بۇ مېتودى بويىچە رايونلار بىلەن رايونلار، دولەت بىلەن دولەت ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەر سىلىشتۇرۇلىدۇ. مەسىلەن: 1982 - يىللاردىكى سانلىق مەلۇمات بويىچە ئالغاندا، خوتەن ۋىلايىتىدە ھەر 10 مىڭ كىشىگە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى 40، قەشقەردە 54، ئالتايدا 170، قۇمۇلدا 203، ئاقسۇدا 73، قىزىلسۇدا 75، تۇرپاندا 99 ۋە ئۈرۈمچىدە 224 دىن توغرا كەلىدۇ.

يەنە 1980 - يىلى شىنجاڭدا ھەر 10 مىڭ كىشىگە ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى 10، قازاقىستاندا 157، ئۆزبەكىستاندا 174، ئاۋستىرالىيىدە 230 دىن توغرا كىلىدۇ. شۇ يىللاردا ئاق ش دا ئالىي

مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى ھەر 10 مىڭ كىشىگە 269، سوۋېت ئىتتىپاقىدا 196، دېموكراتىك چاۋشيەندە 155، جۇڭگودا 10.5، تۈركىيىدە 68 دىن توغرا كەلدى.

3. تەھلىل يۈرگۈزۈش مېتودى: بۇ مېتودى بويىچە ئاخبارات ـ ماتېرىياللار توپلىنىدۇ. تەتقىقاتچى بىۋاستە كۆزىتىش ئېلىپ بارىدۇ. ئاردا توپلانغان پاكىت ـ ماتېرىياللار سېلىشتۇرۇلۇپ سىستېمىغا سېلىنىدۇ.

مۇشۇ نۇقتىدىن ئالغاندىمۇ، مائارىپ ئىلمىي تەتقىقاتىدا سېلىشتۇرما مائارىپشۇناسلىق ئىنتايىن مۇھىم ۋە چوڭقۇر ئەھمىيەتكە ئىگە. چۈنكى ھازىر ئىلىم ـ پەن ۋە تېخنىكا كەشپىياتلىرى ھەممە بىلىمنىڭ كونراش ۋە يېڭىلىنىش جەريانى كىشىنى ھەيران قالدۇرارلىق دەرىجىدە تېزلەشمەكتە. ئالىملارنىڭ ھېسابلاپ كۆرۈشىچە، 16 ـ ئەسىردىكى تەبىئىي پەنلەر كەشپىياتى ئاران 26 خىل بولغان بولسا، 17 ـ ئەسىردە 106 خىلغا، 18 ـ ئەسىردە 156 خىلغا، 19 ـ ئەسىردە 546 خىلغا، 20 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا 961 خىلغا يەتكەن. 60 ـ يىللاردىن كېيىن ئىلىم ـ پەن ساھەسىدىكى يېڭىلىنىش ۋە كەشپىياتلار ئاجايىپ تېز كۆپىيىپ بارماقتا. پەننىڭ يېڭىلىنىش سۈرئىتى ھازىر ھەر 10 يىلدا بىر قاتلىنىۋاتىدۇ. تۈنۈگۈن بىلگەن نەرسە بۈگۈن كونراپ قېلىۋاتىدۇ، شۇڭا ھازىر نۇرغۇن ئەللەردە "ئۆمۈرۋايەتلىك مائارىپ" يۈرگۈزۈلمەكتە.

بىراق سېلىشتۇرما مائارىپشۇناسلىقنىڭ تەتقىقات دائىرىسى ئاددىي سانلارنى كۆرسىتىپ قويۇش بىلەن چەكلەنمەيدۇ، ئۇ، مائارىپنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى، تەلىم ـ تەربىيە نىشانىسى، ئوقۇتۇش تۈزۈمى، مائارىپ ئىقتىسادى، مائارىپ پسىخولوگىيىسى، مەكتەپ باشقۇرۇش ۋە ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى قاتارلىق كەڭ دائىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

سېلىشتۇرما مائارىپشۇناسلىقنىڭ ۋېرتىكال تەتقىقات مېتودى كۆپ ھاللاردا مائارىپ تارىخشۇناسلىقى بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتلىك. ئۇ، مائارىپ تەرەققىياتىنى تارىخىي دەۋرلەر بويىچە قاراپ چىقىدۇ. مەسىلەن: مىلادىيىدىن 3000 يىللار بۇرۇن ئىروگلىپ خېتى بىلەن يېزىلغان دۇنيانىڭ 1 ـ توم قەھرىمانلىق داستانى "كەلكىمىش" (1) دۇنياغا كەلگەندىن بۇيان دۇنيا مائارىپىدا بىرقانچە بۇرۇلۇش دەۋرى بولۇپ ئۆتتى: 1ـ مەكتەپ ۋە مۇئەللىمنىڭ كېلىپ چىقىشى؛ 2ـ كلاسسىك مائارىپ دەۋرى؛ 3ـ ئەدەبىي ئويغىنىش (ئىلىم ـ مەرىپەت يۈكسىلىش) دەۋرى؛ 4ـ سانائەت ئىنقىلابى تۈرتكىسىدە پەيدا بولغان يېقىنقى زامان مائارىپى دەۋرى؛ 5ـ ھازىرقى زامان ئېلېكترلەشكەن مائارىپ دەۋرى.

ئۇيغۇر مائارىپ تارىخىمۇ ئالدىدىكى بابلاردا بايان قىلىپ ئۆتۈلگەندەك، خاراكتېرلىك تارىخىي دەۋرلەرگە بۆلۈنىدۇ. مەسىلەن: 1ـ ئىپتىدائىي مائارىپ باسقۇچى؛ 2ـ مەكتەپ مائارىپى باسقۇچى؛ 3ـ كلاسسىك مائارىپ باسقۇچى؛ 4ـ يېڭى مەكتەپ مائارىپى باسقۇچى؛ 5ـ ھازىرقى زامان مائارىپى باسقۇچىدا.

ئۇيغۇر كلاسسىك مائارىپى ئۆزىگە خاس تۆۋەندىكى ئىككى ئالاھىدىلىككە ئىگە: بىرىنچىدىن، ئۇ قويۇق دىنىي تۈس ئالغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك؛ ئىككىنچىدىن، ئۇيغۇر كلاسسىك مائارىپچىلىرى ۋە ئەدىبلىرى تۈرلۈك تىللارنى ماھارەت بىلەن ئىگىلىگەنلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئۇيغۇر مائارىپىنىڭ يازما يادىكارلىقىنىڭ كۆپ قىسمى ئەنە شۇ دىنىي ئەسەرلەر ئىچىدە ساقلىنىپ كەلگەن. نېمىس ئالىمى ف. كاردىس مۇنداق دەپ يازىدۇ: "بارلىق تىل، ئىدىئولوگىيە، پەلسەپە، سەنئەت پائالىيەتلىرى كېيىندە دىنىي مەقسەتلەر بار ئىدى. ئۇلار ۋەيران بولغان ئىبادەتخانىلاردا قەدىمقى زامان ھوججەتلەرنىڭ كۆپ قىسمىنى تەشكىل قىلاتتى..." ("جۇڭگودا مەتبەئەنىڭ كەشپ قىلىنىشى ۋە ئۇنىڭ غەربكە تارقىلىشى.")

مەسىلەن: بۈددىزم دەۋرىدە قالغان نۇرغۇن يادىكارلىق ئىچىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەخلاق، پەلسەپە ۋە بىلىم ـ سەنئەت كۆز قاراشلىرى ساقلىنىپ زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەنلىكى ئۇيغۇر مائارىپ تەتقىقاتىمىز ئۈچۈن ئەلۋەتتە زور پايدىلىق.

ئۇيغۇر كلاسسىك مائارىپىنىڭ 2 ـ مۇھىم ئالاھىدىلىكىگە كەلسەك، ئوتتۇرا ئەسىردىكى كلاسسىك مائارىپ نامايەندىلىرى ۋە ئاتاقلىق ئۇيغۇر زىيالىيلىرى تالانتلىق تىل ماھىرلىرى ئىدى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئەرەب، پارس تىللىرىدا يىرىك ئەسەر يازغان. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى سانسكرىت، خەنزۇ تىللىرىدا يىرىك ئەسەر يازغان. ئۇلارنىڭ بەزىلىرىنىڭ تالانتى غەربنى ھەيران قالدۇرسا، بەزىلىرى شەرقنى ھەيران قالدۇرغاندى. ئۇيغۇر مائارىپى ۋە ئۇيغۇر ئەۋلادلىرى ئەنە شۇ مۇتەپەككۇرلىرى بىلەن پەخىرلىنەلەيدۇ ۋە مۇشۇ پەخىرلىنىش روھى بىلەن ھازىر تەرەققىي قىلىۋاتقان ئۇيغۇر مائارىپى چوقۇم كەلگۈسىدە نۇرغۇن ئالىملارنى يېتىشتۈرۈپ، ئۇيغۇر خەلقىنى ئىلغار مىللەتلەر قاتارىدىن ئورۇن ئېلىشقا يېتەكلىشىگە ئىشەنچ باغلىيالايدۇ. شۇڭا مائارىپ ئىلمىي تەتقىقاتىدا سېلىشتۇرما مائارىپشۇناسلىق بىلەن بىللە مائارىپ كېلەچەكشۇناسلىقىنىمۇ قىتىرقىنىپ تەتقىق قىلىشىمىز لازىم.

مائارىپ كېلەچەكشۇناسلىق (فۇتۇروئولوگىيە) نى 1943 ـ يىلى تۇنجى قېتىم نېمىس پېداگوگى پولىستەمىر ئوتتۇرىغا قويغان. 1960 ـ يىلى ئامېرىكىدا "خەلقئارا كېلەچەكشۇناسلىق ئىلمىي جەمئىيىتى" قۇرۇلدى. ھازىر بۇ جەمئىيەتنىڭ 80 دىن ئارتۇق مەملىكەتتە 40 مىڭدىن ئارتۇق ئەزاسى بار. مائارىپ كېلەچەكشۇناسلىقنى رەسمىي پەن سۈپىتىدە دەرسلىك ئىچىگە كىرگۈزگەن ئوتتۇرا ۋە ئالىي مەكتەپلەرنىڭ سانى بىر ئامېرىكا قوشما شتاتلىرىنىڭ ئۆزىدىلا 200 دىن ئاشتى.

لېنىن مۇنداق دېگەنىدى: "يېڭى جەمىيەت قۇرغۇچىلار يالغۇز ئۆتمۈشنى بىلىش بىلەنلا قالماي، بەلكى يۈرەكلىك ھالدا كېلەچەكنىمۇ تەسەۋۋۇر قىلالىشى كېرەك." ("لېنىن ئەسەرلىرى" 21 ـ توم، خەنزۇچە نەشرى، 52 ـ بەت.)

ھازىرقى ئىلىم ـ پەن تەرەققىياتىدىمۇ كېلەچەكشۇناسلىق تەتقىقاتىغا ئېغىر مەجبۇرىيەتلەر يۈكلەنمەكتە. كەڭ كائىنات ۋە چەكسىز شەيئىلەرنىڭ سىرى ئېچىلغانسىرى پەننىڭ تۈرلىرى،

تەتقىقات ئوبيېكتلىرى نەچچە مىڭ خىلغا يەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىلىم - پەن تەرەققىياتى مائارىپنى ۋە ھەربىر كىشىنى ئۈچكە (زامانىۋىلىشىشقا، دۇنياغا، كەلەچەككە) يۈزلىنىشكە تەقەززا قىلماقتا. ھەربىر ياش ئەۋلاد ئۈچۈن ئىلىم - پەن تەرەققىياتى بىلەن قەدەمداش بولۇش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلماقتا. شۇڭا چەكلىك ئۆمۈر ئىچىدە ھەر بىر كىشى ئۈچۈن يالغۇز بۈگۈننى كۆزلەپ ئۆگىنىش كۇپايە قىلمايدۇ، بەلكى ئۇ ئەتىنى كۆزلەپ ئۆگىنىش لازىم.

ئەمەلىيەتتە تەلىم - تەربىيە نىشانىسى ئەزەلدىنلا ئەتە ئۈچۈن ئادەم تەييارلاشتىن ئىبارەت بولۇپ كەلدى. مۇشۇ مەنىدىن ئالغاندا، ئالدى بىلەن ھەربىر ئائىلە پەرزەنت ئۈچۈن تەبىئىي مەكتەپ، ئاتا - ئانىلار بولسا تەبىئىي "بىرىنچى" ئۇستاز بولۇشى كېرەك. مەكتەپ تەربىيىسى بولسا ئۇنىڭ داۋامى ۋە تولۇقلىمىسى بولىدۇ. مۇشۇ مەجبۇرىيەتنى ئائىلە بىلەن مەكتەپ تەڭ ئۈستىگە ئالغاندىلا، پەرزەنتلىرىنىڭ بىلىمگە ئىنتىلىشى كۈچىيىدۇ. ئۇنىڭ كېلەچەك ئىستىقبالى پارلاق بولىدۇ.

ئىزاھاتلار:

(1) 1872 - يىلى بابىلۇننىڭ قەدىمكى "نەۋى ئوردىسى" دىن تېپىلغان 3000 مىسرالىق رېئالىزم بىلەن رومانتىزم بىرلەشتۈرۈلگەن مەشھۇر داستان .

تۈگىدى

باياناات : <<ئۇيغۇر ئېلكتاب گۇرۇپپىسى>> تۈزۈپ چىققان ھەرقانداق ئېلكتابنىڭ ئەسلى ماتېرىيالىنىڭ ئاپتورلۇق ھوقۇقى شۇ ماتېرىيال يوللانغان توربەت ھەم شۇ توربەتكە يوللىغۇچى ئاپتورغا مەنسۇپ !!!
<<ئۇيغۇر ئېلكتاب گۇرۇپپىسى>> تۈزۈپ چىققان ئېلكتابلار پەقەت ئۆگىنىش ۋە بىرقىسىم پايدىلانغۇچىلارنىڭ ئوقۇپ پايدىلىنىشى ئۈچۈن تورغا يوللاندى ، ئۇنىڭدىن باشقا سودا ئىشلىرى قاتارلىقلارغا ئىشلىتىش مەنئىي قىلىنىدۇ . ئەگەر قانۇنسىز باشقا ساھەلەردە ئىشلىتىلىپ بىرەر ئاقىۋەت كېلىپ چىقسا بارلىق ئاقىۋەتكە شۇ ئىشلەتكۈچى ئۆزى مەسئۇل بولىدۇ . <<ئۇيغۇر ئېلكتاب گۇرۇپپىسى>> بۇ جەھەتتە ھېچقانداق مەسئۇلىيەتنى ئۆز ئۈستىگە ئالمايدۇ !!!!!
يۇقىرىقىلاردىن باشقا <<ئۇيغۇر ئېلكتاب گۇرۇپپىسى>> تۈزگەن ھەرقانداق ئېلكتابقا نىسبەتەن پىكىر-تەلەپلىرىڭىز بولسا <<ئۇيغۇر ئېلكتاب گۇرۇپپىسى>> بىلەن بىۋاستە ئالاقىلاشسىڭىز بولىدۇ .
<<ئۇيغۇر ئېلكتاب گۇرۇپپىسى>> نىڭ QQ توپى : 55451683

2008 ـ يىلى 2ـ ئاينىڭ 10ـ كۈنى

شەندۇڭ ـــ جىنەن